

ANTONIO GUARINO

Ordinario nell' Università di Napoli

TESTI PER ESERCITAZIONI DI DIRITTO ROMANO

APPENDICE AL PROFILO DI DIRITTO PRIVATO ROMANO

NAPOLI

CASA EDITRICE DOTT. EUGENIO JOVENE

1954

DIRITTI DI AUTORE RISERVATI

Stampato in Italia

Printed in Italy

A. Caldarola - Napoli - Piazza Carlo III, 12 c - Tel. 52710

ABBREVIAZIONI

Cl. — Codex Iustinianus.

CTh. — Codex Theodosianus.

D. — Digesta Iustiniani.

Gai. — Gai institutionum iuris civilis commentarii quattuor.

I. — Institutiones Iustiniani.

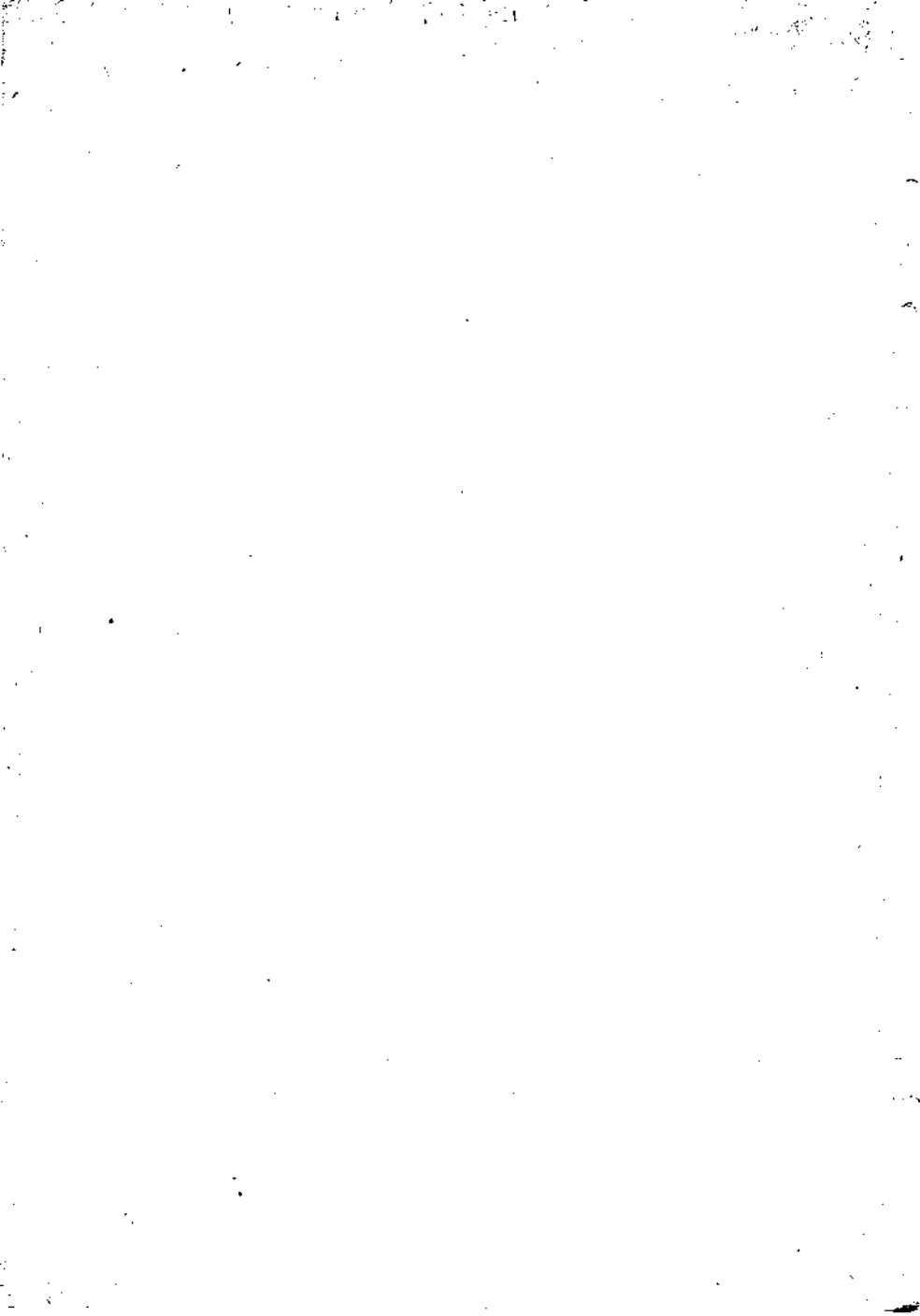
Nov. — Novellae.

Paul. — Iulii Pauli sententiarum ad filium libri quinque.

Ulp. — Domitii Ulpiani quae vocantur fragmenta sive libri singularis regularum reliquiae.

Vat. — Fragmenta iuris Romani Vaticana.

N.B. — I numeri posti tra parentesi nei titoli di questa *Appendice* costituiscono riferimento ai paragrafi del testo del *Profilo di diritto privato romano* (III ediz., Napoli, 1954).

1. LA PRODUZIONE DEL DIRITTO (v. n. 4 e 20).

Ulp. 1. 4. Mores sunt tacitus consensus populi longa consuetudine inveteratus.

D. 1. 3. 32 pr. (*Ulpianus LXXXIII digestorum*). De quibus causis scriptis legibus non utimur, id custodiri oportet, quod moribus et consuetudine inductum est: et si qua in re hoc deficeret, tunc quod proximum et consequens ei est: si nec id quidem appareat, tunc ius, quo urbs Roma utitur, servari oportet.

D. 1. 3. 36 (*Paulus VII ad Sabinum*). Immo magnae auctoritatis hoc ius habetur, quod in tantum probatum est, ut non fuerit necesse scripto id comprehendere.

D. 1. 3. 1 (*Papinianus I definitionum*). Lex est commune praeceptum, virorum prudentium consultum, delictorum quae sponte vel ignorantia contrahuntur coercitio, communis rei publicae sponsio.

D. 1. 3. 7 (*Modestinus I regularum*). Legis virtus haec est imperare vetare permittere punire.

Gai. 1. 2. Constant autem iura populi Romani ex legibus, plebiscitis, senatusconsultis, constitutionibus principum, edictis eorum, qui ius edicendi habent, responsis prudentium. 3. Lex est quod populus iubet atque constituit. Plebiscitum est quod plebs iubet atque constituit. Plebs autem a populo eo distat, quod populi appellatione universi cives significantur connumeratis et patriciis, plebis autem appellatione sine patriciis ceteri cives significantur: unde olim patricii dicebant plebiscitis se non teneri, quae sine auctoritate eorum facta essent; sed postea lex Hortensia lata est, qua cautum est, ut plebiscita universum populum tenerent: itaque eo modo legibus exaequata sunt. 4. Senatusconsultum est quod senatus iubet atque constituit; idque legis vicem optinet, quamvis fuerit quaesitum. 5. Constitutio principis est quod imperator decreto vel edicto vel epistula constituit; nec unquam dubitatum est, quin id legis vicem optineat, cum ipse imperator per legem imperium accipiat. 6. Edicta sunt praecepta eorum, qui ius edicendi

habent. Ius autem edicendi habent magistratus populi Romani; sed amplissimum ius est in edictis duorum praetorum, urbani et peregrini, quorum in provinciis iurisdictionem praesides earum habent; item in edictis aedilium curulium, quorum iurisdictionem in provinciis populi Romani quaestores habent: nam in provincias Caesaris omnino quaestores non mittuntur, et ob id hoc edictum in his provinciis non proponitur. 7. Responsa prudentium sunt sententiae et opiniones eorum, quibus permissum est iura condere. Quorum omnium si in unum sententiae concurrunt, id, quod ita sentiunt, legis vicem optinet; si vero dissentiunt, iudici licet quam velit sententiam sequi: idque rescripto divi Hadriani significatur.

L. 1. 2. 6. Sed et quod principi placuit, legis habet vigorem, cum lege regia, quae de imperio eius lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem concessit. quodcumque igitur imperator per espistulam constituit vel cognoscens decrevit vel edicto praecepit, legem esse constat: haec sunt, quae constitutiones appellantur. plane ex his quaedam sunt personales, quae nec ad exemplum trahuntur, quoniam non hoc princeps vult: nam quod alicui ob merita indulsit, vel si cui poenam irrogavit, vel si cui sine exemplo subvenit, personam non egreditur. aliae autem, cum generales sunt, omnes procul dubio tenent.

2. L'INTERPRETAZIONE DEL DIRITTO (v. n. 5).

D. 1. 3. 17 (*Celsus XXVI digestorum*). Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem.

D. 1. 3. 24 (*Celsus IX digestorum*). Incivile est nisi tota lege perspecta una aliqua particula eius proposita iudicare vel respondere.

D. 1. 3. 37 (*Paulus I quaestionum*). Si de interpretatione legis quaeratur, in primis inspiciendum est, quo iure civitas retro in eiusmodi casibus usa fuisset: optima enim est legum interpretres consuetudo.

D. 50. 17. 192. 1 (*Marcellus XXIX digestorum*). In re dubia benigniorem interpretationem sequi non minus iustius est quam tutius.

3. IL « IUS LEGITIMUM VETUS » E LA FORMAZIONE DEL « IUS CIVILE » (v. n. 11).

D. 1. 2. 2. 3-7 (*Pomponius libro singulari enchiridii*). 3. Exactis deinde regibus lege tribunicia omnes leges hae exoleverunt iterumque coepit po-

pulus Romanus incerto magis iure et consuetudine aliqua uti quam per latam legem, idque prope viginti annis passus est. 4. Postea ne diutius hoc fieret, placuit publica auctoritate decem constitui viros, per quos peterentur leges a Graecis civitatibus et civitas fundaretur legibus: quas in tabulas eboreas perscriptas pro rostris composuerunt, ut possint leges apertius percipi: datumque est eis ius eo anno in civitate summum, uti leges et corrigerent, si opus esset, et interpretarentur neque provocatio ab eis sicut a reliquis magistratibus fieret. qui ipsi animadverterunt aliquid deesse istis primis legibus ideoque sequenti anno alias duas ad easdem tabulas adiecerunt: et ita ex accedenti appellatae sunt leges duodecim tabularum, quarum ferendarum actorem fuisse decemviris Hermodorum quendam Ephesium exulantem in Italia quidam rettulerunt. 5. His legibus latis coepit (ut naturaliter evenire solet, ut interpretatio desideraret prudentium auctoritatem) necessariam esse disputationem fori. haec disputatio et hoc ius, quod sine scripto venit compositum a prudentibus, propria parte aliqua non appellatur, ut ceterae partes iuris suis nominibus designantur, [datis propriis nominibus ceteris partibus], sed communi nomine appellatur ius civile. 6. Deinde ex his legibus eodem tempore fere actiones compositae sunt, quibus inter se homines disceptarent: quas actiones ne populus prout vellet institueret, certas sollemnesque esse voluerunt: et appellatur haec pars iuris legis actiones, id est legitimae actiones. et ita eodem paene tempore tria haec iura nata sunt: lege duodecim tabularum ex his fluere coepit ius civile, ex isdem legis actiones compositae sunt. omnium tamen harum et interpretandi scientia et actiones apud collegium pontificum erant, ex quibus constituebatur, quis quoque anno praeesset privatis. et fere populus annis prope centum hac consuetudine usus est. 7. Postea cum Appius Claudius proposuisset et ad formam redegisset has actiones, Gnaeus Flavius scriba eius libertini filius subreptum librum populo tradidit, et adeo gratum fuit id munus populo, ut tribunus plebis fieret et senator et aedilis curulis. hic liber, qui actiones continet, appellatur ius civile Flavianum, sicut ille ius civile Papirianum: nam nec Gnaeus Flavius de suo quicquam adiecit libro. aegrescente civitate, quia deerant quaedam genera agendi, non post multum temporis spatium Sextus Aelius alias actiones composuit et librum populo dedit, qui appellatur ius Aelianum.

D. 1. 2. 2. 35 (*Pomponius libro singulari enchiridii*). Iuris civilis scientiam plurimi et maximi viri professi sunt: sed qui eorum maximae dignationis apud populum Romanum fuerunt, eorum in praesentia mentio ha-

benda est, ut appareat, a quibus et qualibus haec iura orta et tradita sunt. et quidem ex omnibus, qui scientiam nacti sunt, ante Tiberium Coruncanium publice professum neminem traditur: ceteri autem ad hunc vel in latenti ius civile retinere cogitabant solumque consultatoribus vocare potius quam discere volentibus se praestabant.

4. LA GIURISPRUDENZA PRECLASSICA (v. n. 17).

D. 1. 2. 2. 36-46 (*Pomponius libro singulari enchiridii*). 36. Fuit autem in primis peritus Publius Papirius, qui leges regias in unum contulit. ab hoc Appius Claudius unus ex decemviris, cuius maximum consilium in duodecim tabulis scribendis fuit, post hunc Appius Claudius eiusdem generis maximam scientiam habuit: hic Centemmanus appellatus est, Appiam viam stravit et aquam Claudiam induxit et de Pyrrho in urbe non recipiendo sententiam tulit: hunc etiam actiones scripsisse traditum est primum de usurpationibus, qui liber non exstat: idem Appius Claudius qui videtur ab hoc processisse, R litteram invenit, ut pro Valesiis Valerii essent et pro Fusii Furii. 37. Fuit post eos maximae scientiae Sempronius quem populus Romanus *oq̄q̄v* appellavit, nec quisquam ante hunc aut post hunc hoc nomine cognominatus est. Gaius Scipio Nasica, qui optimus a senatu appellatus est: cui etiam publice domus in sacra via data est, quo facilius consuli posset. deinde Quintus Mucius, qui ad Carthaginienses missus legatus, cum essent duae tesseræ positae una pacis altera belli, arbitrio sibi dato, utram vellet referret Romanum, utramque sustulit et ait Carthaginienses petere debere utram mallerent accipere. 38. Post hos fuit Tiberius Coruncanus, ut dixi, qui primus profiteri coepit: cuius tamen scriptum nullum exstat sed responsa complura et memorabilia eius fuerunt. deinde Sextus Aelius et frater eius Publius Aelius et Publius Atilius maximam scientiam in profitendo habuerunt. ut duo Aelii etiam consules fuerint, Atilius autem primus a populo Sapiens appellatus est. Sextum Aelium etiam Ennius laudavit et exstat illius liber qui inscribitur 'tripertita', qui liber veluti cunabula iuris continet: tripertita autem dicitur, quoniam lege duodecim tabularum praeposita iungitur interpretatio, deinde subtexitur legis actio. eiusdem esse tres alii libri referuntur, quos tamen quidam negant eiusdem esse: hos sectatus ad aliquid est Cato. deinde Marcus Cato princeps porciae familiae, cuius et libri exstant: sed plurimi filii eius, ex quibus ceteri oriuntur. 39. Post hos fuerunt Publius Mucius et Brutus et Manilius,

qui fundaverunt ius civile. ex his Publius Mucius etiam decem libellos reliquit; Brutus septem, Manilius tres: et exstant volumina scripta Manilii monumenta. illi duo consulares fuerunt, Brutus praetorius, Publius autem Mucius etiam pontifex maximus. 40. Ab his profecti sunt Publius Rutilius Rufus, qui Romae consul et Asiae proconsul fuit, Paulus Verginius et Quintus Tuberus, ille stoicus Pansae auditor, qui et ipse consul. etiam Sextus Pompeius Gnaei Pompeii patruus fuit eodem tempore; et Coelius Antipater, qui historias conscripsit, sed plus eloquentiae quam scientiae iuris operam dedit: etiam Lucius Crassus frater Publii Mucii, qui Munianus dictus est: hunc Cicero ait iurisperitorum disertissimum. 41. Post hos Quintus Mucius Publii filius pontifex maximus ius civile primum constituit generatim in libros decem et octo redigendo. 42. Mucii auditores fuerunt complures, sed praecipuae auctoritatis Aquilius Gallus, Balbus Lucilius, Sextus Papirius, Gaius Iuventius: ex quibus Gallum maximae auctoritatis apud populum fuisse Servius dicit. omnes tamen hi a Servio Sulpicio nominantur: alioquin per se eorum scripta non talia extant, ut ea omnes appetant: denique nec versantur omnino scripta eorum inter manus hominum, sed Servius libros suos complevit, pro cuius scriptura ipsorum quoque memoria habetur. 43. Servius autem Sulpicius cum in causis orandis primum locum aut pro certo post Marcum Tullium optineret, traditur ad consulendum Quintum Mucium de re amici sui pervenisse, cumque cum sibi respondisse de iure Servius parum intellexisset, iterum Quintum interrogasse et a Quinto Mucio responsum esse nec tamen percepisse, et ita obiurgatum esse a Quinto Mucio: namque eum dixisse turpe esse patricio et nobili et causas oranti ius in quo versaretur ignorare. ea velut contumelia Servius tactus operam dedit iuri civili et plurimum eos, de quibus locuti sumus, audit, institutus a Balbo Lucilio, instructus autem maxime a Gallo Aquilio, qui fuit Cercinae: itaque libri complures eius extant Cercinae confecti. hic cum in legatione perisset, statum ei populus Romanus pro rostris posuit et hodieque exstat pro rostris Augusti, huius volumina complura exstant: reliquit autem prope centum et octraginta libros. 44. Ab hoc plurimi profecerunt, fere tamen hi libros conscripserunt: Alfenus Varus Gaius, Aulus Ofilius, Titus Caesius, Aufidius Tucca, Aufidius Namusa, Flavius Priscus, Gaius Ateius, Pacuvius Labeo Antistius Labeonis Antistii pater, Cinna, Publicius Gellius. ex his decem libros octo conscripserunt, quorum omnes qui fuerunt libri digesti sunt ab Aufidio Namusa in centum quadraginta libros. ex his auditoribus plurimum auctoritatis habuit Alfenus Varus et Aulus Ofilius, ex quibus Varus

et consul fuit, Ofilius in equestri ordine perseveravit. is fuit Caesari familiarissimus et libros de iure civili plurimos et qui omnem partem operis fundarent reliquit. nam de legibus vicensimae primus conscribit: de iurisdictione idem edictum praetoris primus diligenter composuit, nam ante eum Servius duos libros ad Brutum perquam brevissimos ad edictum subscriptos reliquit. 45. Fuit eodem tempore et Trebatius, qui idem Corneli Maximi auditor fuit: Aulus Cascellius, Quintus Mucius Volusii auditor, denique in illius honorem testamento Publium Mucium nepotem eius reliquit heredem, fuit autem quaestorius nec ultra proficere voluit, cum illi etiam Augustus consulatum offerret. ex his Trebatius peritior Cascellio, Cascellius Trebatio eloquentior fuisse dicitur, Ofilius utroque doctior. Cascellii scripta non exstant nisi unus liber bene dictorum, Trebatii complures, sed minus frequentantur. 46. Post hos quoque Tubero fuit, qui Ofilio operam dedit: fuit autem patricius et transiit a causis agendis ad ius civile, maxime postquam Quintum Ligarium accusavit nec optinuit apud Gaium Caesarem. is est Quintus Ligarius, qui cum Africae oram teneret, infirmum Tuberone applicare non permisit nec aquam haurire, quo nomine eum accusavit et Cicero defendit: exstat eius oratio satis pulcherrima, quae inscribitur pro Quinto Ligario. Tubero doctissimus quidem habitus est iuris publici et privati et complures utriusque operis libros reliquit: sermone etiam antiquo usus affectavit scribere et ideo parum libri eius grati habentur.

5. LA GIURISPRUDENZA CLASSICA (v. n. 21).

D. 1. 2. 2. 47-53. (*Pomponius libro singulari enchiridii*). 47. Post hunc maxime auctoritatis fuerunt Ateius Capito, qui Ofilius secutus est, et Antistius Labeo, qui omnes hos audivit, institutus est autem a Trebatio. ex his Ateius consul fuit: Labeo noluit, cum offerretur ei ab Augusto consulatus, quo suffectus fieret, honorem suscipere, sed plurimum studiis operam dedit: et totum annum ita diviserat, ut Romae sex mensibus cum studiosis esset, sex mensibus secederet et conscribendis libris operam daret. itaque reliquit quadringenta volumina, ex quibus plurima inter manus versantur. hi duo primum veluti diversas sectas fecerunt: nam Ateius Capito in his, quae ei tradita fuerant, perseverabat; Labeo ingenii qualitate et fiducia doctrinae, qui et ceteris operis sapientiae operam dederat, plurima innovare instituit. 48. Et ita Ateio Capitoni Massurius Sabinus successit, Labeoni Nerva, qui adhuc eas dissensiones auxerunt. hic etiam Nerva Caesari familiarissimus fuit.

Massurius Sabinus in equestri ordine fuit et publicae primus respondit: posteaque hoc coepit beneficium dari, a Tiberio Caesare hoc tamen illi concessum erat. 49. Et ut obiter sciamus, ante tempora Augusti publice respondendi ius non a principibus dabatur, sed qui fiduciam studiorum suorum habebant, consulentibus respondebant: neque responsa utique signata dabant, sed plerumque iudicibus ipsi scribebant, aut testabantur qui illos consulebant. primus divus Augustus, ut maior iuris auctoritas haberetur, constituit, ut ex auctoritate eius responderent: et ex illo tempore peti hoc pro beneficio coepit. et ideo optimus princeps Hadrianus, cum ab eo viri praetorii peterent, ut sibi liceret respondere, rescripsit eis hoc non peti, sed praestari solere et ideo, si quis fiduciam sui haberet, delectari se populo ad respondendum se praepararet. 50. Ergo Sabino concessum est a Tiberio Caesare, ut populo responderet: qui in equestri ordine iam grandis natu et fere annorum quinquaginta receptus est. huic nec amplae facultates fuerunt, sed plurimum a suis auditoribus sustentatus est. 51. Huic successit Gaius Cassius Longinus natu ex filia Tuberonis, quae fuit neptis Servii Sulpicii: et ideo proavum suum Servium Sulpicium appellat. hic consul fuit cum Quarto tempore Tiberii, sed plurimum in civitate auctoritatis habuit eo usque, donec eum Caesar civitate pelleret. 52. Expulsus ab eo in Sardiniam, revocatus a Vespasiano diem suum obit. Nervae successit Proculus. fuit eodem tempore et Nerva Filius: fuit et alius Longinus ex equestri quidem ordine, qui postea ad praeturam usque pervenit. sed Proculi auctoritas maior fuit, nam etiam plurimum potuit: appellatique sunt partim Cassiani, partim Proculiani, quae origo a Capitone et Labeone coeperat. 53. Cassio Caelius Sabinus successit, qui plurimum temporibus Vespasiani potuit: Proculo Pegasus, qui temporibus Vespasiani praefectus urbi fuit: Caelio Sabino Priscus Iavolenus: Pegaso Celsus: patri Celso Celsus filius et Priscus Neratius, qui utrique consules fuerunt, Celsus quidem et iterum: Iavoleno Prisco Aburnius Valens et Tuscianus, item Salvius Iulianus.

6. LA GIURISPRUDENZA POSTCLASSICA (v. n. 24).

CTh. 1.4.3 (*Imp. Theodosius et Valentinianus AA., ad senatum urbis Romae*). Papiniani, Pauli, Gai, Ulpiani atque Modestini scripta universa firmamus ita, ut Gaium quae Paulum, Ulpianum et ceteros comite-
tur auctoritas lectionesque ex omni eius corpore recitentur. Eorum quoque scientiam, quorum tractatus atque sententias praedicti omnes suis operibus

miscuerunt, ratam esse censemus, ut Scaevolae, Sabini, Juliani atque Marcelli omniumque, quos illi celebrarunt, si tamen eorum libri propter antiquitatis incertum codicum collatione firmentur. Ubi autem diversae sententiae proferuntur, potior numerus vincat auctorum, vel, si numerus aequalis sit, eius partis praecedat auctoritas, in qua excellentis ingenii vir Papinianus emineat, qui ut singulos vincit, ita cedit duobus. Notas etiam Pauli atque Ulpiani in Papiniani corpus factas, sicut dudum statutum est, praecipimus infirmari. Ubi autem eorum pares sententiae recitantur, quorum par censetur auctoritas, quos sequi debeat, eligat moderatio iudicantis. Pauli quoque sententias semper valere praecipimus (a. 426).

7. LA COMPILAZIONE DI GIUSTINIANO (v. n. 25).

Const. Tanta. Praef. Tanta circa nos divinae humanitatis est providentia, ut semper aeternis liberalitatibus nos sustentare dignetur. post bella enim Parthica aeterna pace sopita postque Vandalicam gentem ereptam et Carthaginem, immo magis omnem Lybiam Romano imperio iterum sociatam et leges antiquas iam senio praegravatas per nostram vigilantiam praebuit in novam pulchritudinem et moderatam pervenire compendium: quod nemo ante nostrum imperium umquam speravit neque humano ingenio possibile esse penitus existimavit. erat enim mirabile Romanam sanctionem ab urbe condita usque ad nostri imperii tempora, quae paene in mille et quadringentos annos concurrunt, intestinis proeliis vacillantem hocque et in imperiales constitutiones extendentem in unam reducere consonantiam, ut nihil neque contrarium neque idem neque simile in ea inveniat et ne geminae leges pro rebus singulis positae usquam appareant. namque hoc caelestis quidem providentiae peculiare fuit, humanae vero inbecillitati nullo modo possibile. nos itaque more solito ad immortalitatem respeximus praesidium et summo numine invocato deum auctorem et totius operis praesulem fieri optavimus, et omne studium Triboniano viro excelso magistro officiorum et ex quaestore sacri nostri palatii et ex consule credidimus eique omne ministerium huiusmodi ordinationis imposuimus, ut ipse una cum aliis illustribus et prudentissimis viris nostrum desiderium adimpleret. nostra quoque maiestas semper investigando et perscrutando ea quae ab his componebantur, quidquid dubium et incertum inveniebatur, hoc numine caelesti erecta emendabat et in competentem formam redigebat. omnia igitur confecta sunt domino et Deo nostro Ihesu Christo possi-

bilitatem tam nobis quam nostris in hoc satellitibus praestante. 1. Et principales quidem constitutiones duodecim libris digestas iam ante in codicem nostro nomine praefulgentem contulimus. postea vero maximum opus adgredientes ipsa vetustatis studiosissima opera iam paene confusa et dissoluta eidem viro excelso permisimus tam colligere quam certo moderamini tradere. sed cum omnia percontabamur, a praefato viro excelso suggestum est duo paene milia librorum esse conscripta et plus quam trecenties decem milia versuum a veteribus effusa, quae necesse esset omnia et legere et perscrutari et ex his si quid optimum fuisset eligere. quod caelesti fulgore et summae trinitatis favore confectum est secundum nostra mandata, quae ab initio ad memoratum virum excelsum fecimus, et in quinquaginta libros omne quod utilissimum erat collectum est et omnes ambiguitates decisa nullo seditioso relicto. nomenque libris imposuimus digestorum seu pandectarum, quia omnes disputationes et decisiones in se habent legitimas et quod undique fuit collectum, hoc in sinus suos receperunt, in centum quinquaginta paene milia versuum totum opus consummantes. et in septem partes eos digessimus, non perperam neque sine ratione. sed in numerorum naturam et artem rescipientes et consentaneam eis divisionem partium conficientes... 10. Tanta autem nobis antiquitati habita est reverentia, ut nomina prudentium taciturnitati tradere nullo patiamur modo: sed unusquisque eorum, qui auctor legis fuit, nostris digestis inscriptus est: hoc tantummodo a nobis effecto, ut, si quid in legibus eorum vel supervacuum vel imperfectum vel minus idoneum visum est, vel adiectionem vel deminutionem necessariam accipiat et rectissimis tradatur regulis, et in multis similibus vel contrariis quod rectius habere apparebat, hoc pro aliis omnibus positum est unaque omnibus auctoritate indulta, ut quidquid ibi scriptum est, hoc nostrum appareat et ex nostra voluntate compositum: nemine audente comparare ea quae antiquitas habebat et quae nostra auctoritas introduxit, quia multa et maxima sunt, quae propter utilitatem rerum transformata sunt. adeo ut et si principalis constitutio fuerat in veteribus libris relata, neque ei pepercimus, sed et hoc corrigendum esse putavimus et in melius restaurandum. nominibus etenim veteribus relictis, quidquid legum veritati decorum et necessarium fuerat, hoc nostris emendationibus servavimus, et propter hanc causam et si quid inter eos dubitabatur, hoc iam in tutissimam pervenit quietem, nullo titubante relicto. 11. Sed cum prospeximus, quod ad portandam tantae sapientiae molem

non sunt idonei homines rudes et qui in primis legum vestibulis stantes intrare ad arcana eorum properant, et aliam mediocrem emendationem praeparandam esse censuimus, ut sub ea colorati et quasi primitiis omnium imbuti possint ad penetralia eorum intrare et formam legum pulcherrimam non coniventibus oculis accipere. et ideo Triboniano viro excelso, qui ad totius operis gubernationem electus est, nec non Theophilo et Dorotheo viribus illustribus et facundissimis antecessoribus accersitis mandavimus, quatenus libri, quos veteres composuerunt, qui prima legum argumenta continebant et institutiones vocabantur, separatim collectis, quidquid ex his utile et aptissimum et undique sit elatum et rebus, quae in praesenti aevo in usu vertuntur, consentaneum invenitur, hoc et capere studeant et quattuor libris reponere et totius eruditionis prima fundamenta atque elementa ponere, quibus iuvenes suffulti possint graviora et perfectiora legum scita sustentare. admonuimus autem eos, ut memores etiam nostrarum fiant constitutionum, quas pro emendatione iuris promulgavimus, et in confectione institutionum eadem emendatione ponere non morentur: ut sit manifestum et quid antea vacillabat et quid postea in stabilitatem redactum est. quod opus ab his perfectum ut nobis oblatum et relectum est, et prono suscepimus animo et nostris sensibus non indignum esse iudicavimus et praedictos libros constitutionum vicem habere iussimus: quod et oratione nostra, quam eisdem libris praeposuimus, apertius declaratur.

8. « IUS CIVILE » E « IUS GENTIUM » (« NATURALE ») (v. n. 28).

Gai. I. I. Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur; nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium est vocaturque ius civile, quasi ius proprium civitatis; quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes populos peraeque custoditur vocaturque ius gentium, quasi quo iure omnes gentes utuntur. Populus itaque Romanus partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utitur...

D. I. I. 5 (*Hermogenianus I iuris epitomatum*). Ex hoc iure gentium introducta bella, discretae gentes, regna condita, dominia distincta, agris termini positi, aedificia collocata, commercium, emptiones venditiones, locationes conductiones, obligationes institutae: exceptis quibusdam quae iure civili introductae sunt.

D. I. I. 1. 3, 4 (*Ulpianus I institutionum*). Ius naturale est, quod na-

tura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est... Ius gentium est, quo gentes humanae utuntur. quod a naturali recedere facile intellegere licet, quia illud omnibus animalibus, hoc solis hominibus inter se commune sit.

9. LA « FAMILIA » ROMANA (v. n. 35 e 38).

D. 50. 16. 195. 2, 5 (*Ulpianus XLVI ad edictum*). 2... iure proprio familiam dicimus plures personas, quae sunt sub unius potestate aut natura aut iure subiectae, ut puta patrem familias, matrem familias, filium familias, filiam familias quisque deinceps vicem eorum sequuntur, ut puta nepotes et neptes et deinceps. pater autem familias appellatur, qui in domo dominium habet, recteque hoc nomine appellatur, quamvis filium non habeat: non enim solam personam eius, sed et ius demonstramus... et cum pater familias moritur, quotquot capita ei subiecta fuerint, singulas familias incipiunt habere: singuli enim patrum familiarum nomen subeunt... 5. Mulier autem familiae suae et caput et finis est.

D. 1. 5. 19 (*Celsus XXIX digestorum*). Cum legitima nuptiae factae sint, patrem liberi sequuntur: vulgo quaesitus matrem sequitur.

D. 2. 4. 5 (*Paulus IV ad edictum*). (*Mater*)... semper certa est, etiam si vulgo conceperit: pater vero is est, quem nuptiae demonstrant.

D. 1. 6. 6 (*Ulpianus IX ad Sabinum*). Filium eum definimus, qui ex viro et uxore eius nascitur...

Gai. 1. 156. Sunt autem agnati per virilis sexus personas cognatione iuncti, quasi a patre cognati, veluti frater eodem patre natus, fratris filius neposve ex eo, item patruus et patruus filius et nepos ex eo. At hi, qui per feminini sexus personas cognatione coniunguntur, non sunt agnati, sed alias naturali iure cognati. Itaque inter avunculum et sororis filium non agnatio est, sed cognatio. Item amitae, materterae filius non est mihi agnatus, sed cognatus, et invicem scilicet ego illi eodem iure coniungor, quia qui nascuntur patris, non matris familiam secuntur.

D. 38. 10. 10. 2 (*Paulus libro singulari de gradibus et adfinibus et nominibus eorum*). Cognati sunt et quos adgnatos lex duodecim tabularum appellat, sed hi sunt per patrem cognati ex eadem familia: qui autem per feminas coniunguntur, cognati tantum nominantur.

D. 38. 10. 1 pr., 1 (*Gaius VIII ad edictum provinciale*). Gradus co-

gnationis alii superioris ordinis sunt, alii inferioris, alii ex transverso sive a latere, superioris ordinis sunt parentes. inferioris liberi, ex transverso sive a latere fratres et sorores liberique eorum. 1. Sed superior quidem et inferior cognatio a primo gradu incipit, ex transverso sive a latere nullus est primus gradus et ideo incipit a secundo...

D. 38. 10. 4. 3. 5 (*Modestinus XII pandectarum*)... adfines sunt viri et uxoris cognati, dicti ab eo, quod duae cognationes, quae diversae inter se sunt, per nuptias copulantur et altera ad alterius cognationis finem accedit: namque coniungendae affinitatis causa fit ex nuptiis... 5. Gradus autem affinitati nulli sunt.

Cicero *top.* c. 6. Gentiles sunt, qui inter se eodem nomine sunt... qui ab ingenuis oriundi sunt... quorum maiorum nemo servitutem servivit... qui capite non sunt deminuti.

10. « SPONSALIA » E « MATRIMONIUM » (v. n. 36 e 38).

D. 23. 1. 1 (*Florentinus III institutionum*). Sponsalia sunt mentio et repromissio nuptiarum futurarum.

D. 23. 1. 2 (*Ulpianus libro singulari de sponsalibus*). Sponsalia autem dicta sunt a spondendo: nam moris fuit veteribus stipulari et spondere sibi uxores futuras.

D. 23. 2. 1 (*Modestinus I regularum*). Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio.

I. 1. 9. 1 Nuptiae autem sive matrimonium est viri et mulieris coniunctio, individuum consuetudinem vitae continens.

Gai. 1. 110-113. 110. Olim itaque tribus modis in manum conveniebant, usu, farreo, coemptione... 111. Usu in manum conveniebat, quae anno continuo nupta perseverabat; *quia enim* velut annua possessione usu capiebatur, in familiam viri transibat filiaeque locum optinebat. Itaque lege duodecim tabularum cautum est, ut si qua nollet eo modo in manum mariti convenire, ea quotannis trinoctio abesset atque eo modo cuiusque anni *usum* interromperet... 112. Farreo in manum conveniunt per quoddam genus sacrificii, quod Iovi Farreo fit in quo farreus panis adhibetur, unde etiam confarreatio dicitur: complura praeterea huius iuris ordinandi gratia cum certis et sollemnibus verbis praesentibus decem testibus aguntur et fiunt... 113. Coemptione vero in manum conveniunt per mancipationem, *id est* per quandam imaginariam venditionem: nam adhibitis non minus

quam v testibus civibus Romanis puberibus, item libripende, asse emit vir mulierem, cuius in manum convenit.

D. 50. 17. 30 (*Ulpianus XXXVI ad Sabinum*). Nuptias non concubitus, sed consensus facit.

D. 23. 2. 2 (*Paulus XXXV ad edictum*). Nuptiae consistere non possunt nisi consentiant omnes, id est qui coeunt quorumque in potestate sunt.

D. 23. 2. 3 (*Paulus I ad Sabinum*). Si nepotem ex filio et neptem ex altero filio in potestate habeam, nuptias inter eos me solo auctore contrahi posse Pomponius scribit et verum est.

Ulp. 5. 2. Iustum matrimonium est, si inter eos, qui nuptias contrahunt, conubium sit...

I. 1. 10 pr. Iustas autem nuptias inter se cives Romani contrahunt...

Paul. 2. 19. 2. Eorum qui in potestate patris sunt sine voluntate eius matrimonia iure non contrahuntur...

D. 23. 2. 53. (*Gaius XI ad edictum provinciale*). Nuptiae consistere non possunt inter eas personas quae in numero parentum liberorumve sunt, sive proximi sive ulterioris gradus sint usque ad infinitum.

Cl. 1. 9. 6 (*Valentinianus Theodosius et Arcadius AAA. Cynegio pp.*). Ne quis Christianam mulierem in matrimonium Iudaeus accipiat neque Iudaeae Christianus coniugium sortiatur. nam si quis aliquid huiusmodi admiserit, adulterii vicem commissi huius crimen obtinebit, libertate in accusandum publicis quoque vocibus relaxata.

D. 25. 2. 1 (*Paulus VII ad Sabinum*). Rerum amotarum iudicium singulare introductum est adversus eam quae uxor fuit. quia non placuit cum ea furti agere posse...

Cl. 9. 9. 18 (*Imp. Valerianus et Gallienus AA. Theodorae, a. 258*). Eum qui duas simul habuit uxores sine dubitatione comitatur infamia. in ea namque re non iuris effectus, quo cives nostri matrimonio contrahere plura prohibentur, sed animi destinatio cogitatur.

D. 3. 2. 11. 1 (*Ulpianus VI ad edictum*). Etsi talis sit maritus, quem more maiorum lugeri non oportet, non posse eam nuptum intra legitimum tempus collocari: praetor enim ad id tempus se rettulit, quo vir elugeretur: qui solet elugeri, propter turbationem sanguinis.

D. 34. 9. 13 (*Papinianus XXXII quaestionum*). «Claudius Seleucus Papiniano suo salutem. Maevius in adulterio Semproniae damnatus eandem Semproniam non damnatam duxit uxorem: qui moriens heredem eam reliquit: quaero, an iustum matrimonium fuerit et an mulier ad heredi-

tatem admittatur». respondi neque tale matrimonium stare neque hereditatis lucrum ad mulierem pertinere, sed quod relictum est ad fiscum pervenire. sed et si talis mulier virum heredem instituerit, et ab eo quasi ab indigno hereditatem auferri dicemus.

D. 24. 2. 1 (*Paulus XXXV ad edictum*). Dirimitur matrimonium divortio morte captivitate vel alia contingente servitute utris eorum.

C1. 8. 38 (39). 2 (*Imp. Alexander A. Menophilo, a. 223*). Libera matrimonia esse antiquitus placuit, ideoque pacta, ne liceret divertere, non valere et stipulationes, quibus poenae inrogarentur ei qui divortium fecisset, ratas non haberi constat.

II. IL REGIME PATRIMONIALE DEL MATRIMONIO (v. n. 37).

D. 24. 1. 1 (*Ulpianus XXXII ad Sabinum*). Moribus apud nos receptum est, ne inter virum et uxorem donationes valerent. hoc autem receptum est, ne mutuo amore invicem spoliarentur donationibus non temperantes, sed profusa erga se facilitate.

D. 24. 1. 51 (*Pomponius V ad Quintum Mucium*). Quintus Mucius ait, cum in controversiam venit, unde ad mulierem quid pervenerit, et verius et honestius est quod non demonstratur unde habeat existimari a viro aut qui in potestate eius esset ad eam pervenisse...

D. 23. 3. 1 (*Paulus XIV ad Sabinum*). Dotis causa perpetua est, et cum voto eius qui dat ita contrahitur, ut semper apud maritum sit.

D. 23. 3. 56. 1 (*Paulus VI ad Plantium*). Ibi dos esse debet, ubi onera matrimonii sunt.

D. 23. 3. 10 pr. (*Ulpianus XXXIV ad Sabinum*). Plerumque interest viri res non esse aestimatas idcirco, ne periculum rerum ad eum pertineat, maxime si animalia in dotem acceperit vel vestem, qua mulier utitur: eveniet enim, si aestimata sit et eam mulier adtrivit, ut nihilo minus maritus aestimationem eorum praestet. quotiens igitur non estimatae res in dotem dantur, et meliores et deteriores mulieri fiunt.

1. 2. 7. 3. Est et aliud genus inter vivos donationum ... quod ante nuptias vocabatur et tacitam in se condicionem habebat, ut tunc ratum esset, cum matrimonium fuerit insecutum: ideoque ante nuptias appellabatur, quod ante matrimonium efficiebatur... sed nos ... constituimus, ut tales donationes ... et constante matrimonio initium accipiant et non ante nuptias, sed propter nuptias vocentur...

Ulp. 6. 1-9. 1. Dos aut datur aut dicitur aut promittitur. 2. Dotem dicere potest mulier, quae nuptura est, et debitor mulieris, si iussu eius dicat; item parens mulieris virilis sexus, per virilem sexum cognatione iunctus, veluti pater, avus paternus. Dare promittere dotem omnes possunt. 3. Dos aut profecticia dicitur, id est quam pater mulieris dedit: aut adventicia, id est ea, quae a quovis alio data est. 4. Mortua in matrimonio muliere dos a patre profecta ad patrem revertitur, quintis in singulos liberos in infinitum relictis penes virum: quod si pater non sit, apud maritum remanet. 5. Adventicia autem dos semper penes maritum remanet, praeterquam si is, qui dedit, ut sibi redderetur stipulatus fuerit; quae dos specialiter recepticia dicitur. 6. Divortio facto si quidem sui iuris sit mulier, ipsa habet rei uxoriae actionem, id est dotis repetitionem; quod si in potestate patris sit, pater adiuncta filiae persona habet actionem; nec interest, adventicia sit dos an profecticia. 7. Post divortium defuncta muliere heredi eius actio non aliter datur, quam si moram in dote mulieri reddenda maritus fecerit. 8. Dos si pondere numero mensura contineatur, annua bima trima die redditur; nisi si ut praesens reddatur convenierit. Reliquae dotes statim redduntur. 9. Retentiones ex dote fiunt aut propter liberos aut propter mores aut propter impensans aut propter res donatas aut propter res amotas.

12. APPARTENENZA ALLA SPECIE UMANA E ESISTENZA COME QUALIFICAZIONI SOGGETTIVE REGOLARI (v. n. 42-43).

D. 47. 22. 4 (*Gaius IV ad legem duodecim tabularum*). Sodales sunt, qui eiusdem collegii sunt:... his autem potestatem facit lex pactionem quam velint sibi ferre, dum ne quid ex publica lege corrumpant. sed haec lex videtur ex lege Solonis tralata esse.

D. 47. 22. 3 pr. (*Marcianus II indiciorum publicorum*). Collegia si qua fuerint illicita, mandatis et constitutionibus et senatus consultis dissolvuntur: sed permittitur eis, cum dissolvuntur, pecunias communes si quas habent dividere pecuniamque inter se parti.

D. 3. 4. 1. pr., 1 (*Gaius III ad edictum provinciale*). ...item collegia Romanae certa sunt, quorum corpus senatus consultis atque constitutionibus principalibus confirmatum est, veluti pistorum et quorundam aliorum, et navi-
culariorum, qui et in provinciis sunt. 1. Quibus autem permissum est corpus habere collegii societatis sive cuiusque alterius eorum nomine, pro-

prium est ad exemplum rei publicae habere res communes, arcam communem et actorem sive syndicum, per quem tamquam in re publica, quod communiter agi fierique oporteat, agatur fiat.

D. 3. 4. 7. 1, 2 (*Ulpianus X edictum*). 1. Si quid universitati debetur, singulis non debetur: nec quod debet universitas singuli debent. 2. In ... universitatibus nihil refert, utrum omnes idem maneant an pars maneant vel omnes immutati sint, sed si universitas ad unum redit, magis admittitur posse eum convenire et conveniri, cum ius omnium in unum recciderit et stet nomen universitatis.

D. 5. 1. 76 (*Alfenus VI digestorum*). Proponebatur ex his iudiciis, qui in eandem rem dati essent, nonnullos causa audita excusatos esse inque eorum locum alios esse sumptos, et quaerebatur, singulorum iudicum mutatio eandem rem an aliud iudicium fecisset. respondi, non modo si unus aut alter, sed et si omnes iudices mutati essent, tamen et rem eandem et iudicium idem quod antea fuisset permanere: neque in hoc solum evenire, ut partibus commutatis eadem res esse existimaretur, sed et in multis ceteris rebus: nam et regionem eandem haberi, ex qua multi decessissent, quorum in locum alii subiecti essent: et populum eundem hoc tempore putari qui abhinc centum annis fuissent, cum ex illis nemo nunc viveret: itemque navem, si adeo saepe refecta esset, ut nulla tabula eadem permaneret, quae non nova fuisset, nihilo minus eandem navem esse existimari. quod si quis putaret partibus commutatis aliam rem fieri, fore ut ex eius ratione nos ipsi non idem essemus, qui abhinc anno fuisset, propterea quod, ut philosophi dicerent, ex quibus particulis minimis consisteremus, hae cottidie ex nostro corpore decederent aliaeque extrinsecus in earum locum accederent. quapropter cuius rei species eadem consisteret, rem quoque eandem esse existimari.

D. 1. 8. 6. 1 (*Marcianus III institutionum*). Universitatis sunt, non singulorum veluti quae in civitatibus sunt theatra et stadia et similia et si qua alia sunt communia civitatum. ideoque nec servus communis civitatis singulorum pro parte intellegitur, sed universitatis et ideo tam contra civem quam pro eo posse servum civitatis: et ideo tam contra civem quam pro eo posse servum civitatis torqueri divi fratres rescripserunt. ideo et libertus civitatis non habet necesse veniam edicti petere, si vocet in ius aliquem ex civibus.

D. 50. 16. 85 (*Marcellus I digestorum*). Neratius Priscus tres facere existimat « collegium », et hoc magis sequendum est.

D. 25. 4. 1. 1 (*Ulpianus XXIV ad edictum*) ... partus ... antequam edatur mulieris portio est vel viscerum.

CI. 6. 29. 3. 1 (*Imp. Iustinianus A. Iuliano pp., a 530*). Veteres animi turbati sunt, quid de paterno elogia statuendum sit. cumque Sabiniani existimabant, si vivus natus est, etsi vocem non emisit, ruptum testamentum, [apparet] quod, etsi murus fuerat, hoc ipsum faciebat eorum etiam nos laudamus sententiam et sancimus, si vivus perfecte natus est, licet ilico postquam in terram cecidit vel in manibus obstetricis decessit, nihilo minus testamentum corrumpi, hoc tantummodo requirendo, si vivus ad orbem totum processit ad nullum declinans monstrum vel prodigium.

D. 1. 5. 26 (*Iulianus LXIX digestorum*). Qui in utero sunt, in toto paene iure civili intelleguntur in rerum natura esse. nam et legitimae hereditates his restituuntur: et si praegnas mulier ab hostibus capta sit, id quod natum erit postliminium habet, item patris vel matris condicionem sequitur: praeterea si ancilla praegnas subrepta fuerit, quamvis apud bonae fidei emptorem pepererit, id quod natum erit tamquam furtivum usu non capitur: his consequens est, ut libertus quoque, quamdiu patroni filius nasci possit, eo iure sit, quo sunt qui patronos habent.

D. 34. 5. 18 (19) pr. (*Marcianus III regularum*). ...in quibus casibus si pariter decesserint nec appareat, quis ante spiritum emisit, non videtur alter alteri supervivisse.

13. LIBERTÀ, CITTADINANZA, AUTONOMIA FAMILIARE (v. n. 44-46).

Gai. 1. 9-17. 9. Et quidem summa divisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi. 10. Rursus liberorum hominum alii ingenui sunt, alii libertini. 11. Ingenui sunt qui liberi nati sunt; libertini qui ex iusta servitute manumissi sunt. 12. Rursus libertinorum tria sunt genera; nam aut cives Romani aut Latini aut dediticiorum numero sunt... 13. Lege itaque Aelia Sentia cavetur, ut qui servi a dominis poenae nomine vincti sint, quibusve stigmata inscripta sint, deve quibus ob noxam quaestio tormentis habita sit et in ea noxa fuisse convicti sint, quive ut ferro aut cum bestiis depugnarent traditi sint, inve ludum custodiamve coniecti fuerint, et postea vel ab eodem domino vel ab alio manumissi, eiusdem condicionis liberi fiant, cuius condicionis sunt peregrini dediticii. 14. Vocantur autem peregrini dediticii hi, qui quondam adversus populum Romanum armis susceptis pugnaverunt, deinde victi se dediderunt. 15.

Huius ergo turpitudinis servos quocumque modo et cuiuscumque aetatis manumissos, etsi pleno iure dominorum fuerint, numquam aut cives Romanos aut Latinos fieri dicemus, sed omni modo dediticiorum numero constitui intellegemus. 16. Si vero in nulla tali turpitudine sit servus, manumissum modo civem Romanum modo Latinum fieri dicemus. 17. Nam in cuius persona tria haec concurrunt, ut maior sit annorum triginta, et ex iure Quiritium domini, et iusta ac legitima manumissione liberetur, id est vindicta aut censu aut testamento, is civis Romanus fit; sin vero aliquid eorum deerit, Latinus erit...

Gai. 1. 52. In potestate itaque sunt servi dominorum. Quae quidem potestas iuris gentium est: nam apud omnes peraeque gentes animadvertere possumus domini in servos vitae necisque potestatem esse, et quodcumque per servum acquiritur, id domino acquiritur...

Gai. 1. 55-56. 55. Item in potestate nostra sunt liberi nostri, quos iustis nuptiis procreavimus. Quod ius proprium civium Romanorum est: fere enim nulli alii sunt homines, qui talem in filios suos habent potestatem, qualem nos habemus... 56. *Itaque liberos suos in potestate habent cives Romani*, si cives Romanas uxores duxerint vel etiam Latinas peregrinasve, cum quibus conubium habeant; cum enim conubium id efficiat, ut liberi patris condicionem sequantur, evenit, ut non solum cives Romani fiant, sed et in potestate patris sint...

Ulp. 10. 4. Si pater ab hostibus captus sit, quamvis servus hostium fiat, tamen cum reversus fuerit, omnia pristina iura recipit iure postliminii. Sed quamdiu apud hostes est, patria potestas in filio eius interim pendebit, et cum reversus fuerit ab hostibus, in potestate filium habebit: si vero ibi decesserit, sui iuris filius erit. Filius quoque si captus fuerit ab hostibus similiter propter ius postliminii patria potestas interim pendebit.

D. 49. 15. 14. 1 (*Pomponius III ad Sabinum*). Non ut pater filium, ita uxorem maritus iure postliminii recipit: sed consensu redintegratur matrimonium.

D. 49. 15. 5 pr.-2 (*Pomponius XXXVII ad Q. Mucium*). pr. Postliminii ius competit aut in bello aut in pace. 1. In bello, cum hi, qui nobis hostes sunt, aliquem ex nostris ceperunt et intra praesidia sua perduxerunt: nam si eodem bello is reversus fuerit, postliminium habet, id est perinde omnia restituuntur ei iura, ac si captus ab hostibus non esset. antequam in praesidia perducatur hostium, manet civis. tunc autem reversus intellegitur, si aut ad amicos nostros perveniat aut intra praesidia nostra esse coepit. 2.

In pace quoque postliminium datum est: nam si cum gente aliqua neque amicitiam neque hospitium neque foedus amicitiae causa factum habemus, hi hostes quidem non sunt, quod autem ex nostro ad eos pervenit, illorum fit, et liber homo noster ab eis captus servus fit [et] eorum: idemque est, si ab illis ad nos aliquid perveniat. Hoc quoque igitur casu postliminium datum est.

Ulp. 1. 6-9. 6. Cives Romani sunt liberti, qui legitime *manumissi sunt*, id est vindicta aut censu aut testamento, nullo iure impediante. 7. Vindicta manumittuntur apud magistratum *populi Romani*, veluti consulem *praetoremve vel proconsulem*. 8. Censu manumittebantur olim, qui lustrali censu Romae iussu dominorum inter cives Romanos censum profitebantur. 9. Ut testamento manumissi liberi sint, lex duodecim tabularum facit, quae confirmat *ea, quae testator de suis rebus disposuerit*.

Cicero, *de officiis* 1. 12. 37. Hostis enim apud maiores nostros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus.

D. 1. 5. 17 (*Ulpianus XXII ad edictum*). In orbe Romano qui sunt ex constitutione imperatoris Antonini cives Romani effecti sunt.

14. LE « RES » E LE LORO DISTINZIONI (V. D. 49-50).

Gai. 2. 2-11. 2. Summa itaque rerum divisio in duos articulos diducitur: nam aliae sunt divini iuris, aliae humani. 3. Divini iuris sunt veluti res sacrae et religiosae. 4. Sacrae sunt quae diis superis consecratae sunt; religiosae quae diis Manibus relictæ sunt. 5. Sed sacrum quidem hoc solum existimatur quod ex auctoritate populi Romani consecratum est, veluti lege de ea re lata aut senatusconsulto facto. 6. Religiosum vero nostra voluntate facimus mortuum inferentes in locum nostrum, si modo eius mortui funus ad nos pertineat. 7. Sed in provinciali solo placet plerisque solum religiosum non fieri, quia in eo solo dominium populi romani est vel Caesaris, nos autem possessionem tantum vel usufructum habere videmur; utique tamen etiamsi non sit religiosum, pro religioso habetur. Item quod in provinciis non ex auctoritate populi Romani consecratum est, proprie sacrum non est, tamen pro sacro habetur. 8. Sanctae quoque res, veluti muri et portae, quodam modo divini iuris sunt. 9. Quod autem divini iuris est, id nullius in bonis est; id vero, quod humani iuris est, plerumque alicuius in bonis est: potest autem et nullius in bonis esse; nam res hereditariae, antequam aliquis heres existat, nullius in bonis sunt... 10. Hae

autem *res*, quae humani iuris sunt, aut publicae sunt aut privatae. 11. Quae publicae sunt, nullius videntur in bonis esse: ipsius enim universitatis esse creduntur. Privatae sunt quae singulorum hominū sunt.

Gai 2. 14a-24. 14a. Est etiam alia rerum divisio: nam aut *mancipi* sunt aut nec *mancipi*. *Mancipi* sunt veluti fundus in Italico solo, item aedes in Italico solo, item servi et ea animalia quae collo dorsove domari solent, veluti boves equi muli asini; item servitutes praediorum rusticorum. Nam servitutes praediorum urbanorum nec *mancipi* sunt. Item stipendiaria praedia et tributaria nec *mancipi* sunt. 15. Sed quod diximus ea animalia, quae domari solent, *mancipi* esse, quomodo intellegendum sit, quaeritur, quia non statim ut nata sunt domantur. Et nostrae quidem scholae auctores statim ut nata sunt *mancipi* esse putant; Nerva vero et Proculus et ceteri diversae scholae auctores non aliter ea *mancipi* esse putant, quam si domita sunt; et si propter nimiam feritatem domari non possunt, tunc videri *mancipi* esse incipere, cum ad eam aetatem pervenerint, in qua domari solent. 16. At ferae bestiae nec *mancipi* sunt, veluti ursi leones, item ea animalia quae fere bestiarum numero sunt, veluti elephanti et cameli. Et ideo ad rem non pertinet, quod haec animalia etiam collo dorsove domari solent; nam ne *notitia* quidem eorum animalium illo tempore fuit, quo constituebatur quasdam *res* *mancipi* esse, quasdam nec *mancipi*... 18. Magna autem differentia est inter *mancipi* *res* et nec *mancipi*. 19. Nam *res* nec *mancipi* ipsa traditione pleno iure alterius fiunt, si modo corporales sunt et ob id recipiunt traditionem. 20. Itaque si tibi vestem vel aurum vel argentum tradidero sive ex venditionis causa sive ex donationis sive quavis alia ex causa, statim tua fit ea *res*, si modo ego eius dominus sim. 21. In eadem causa sunt provincialia praedia, quorum alia stipendiaria alia tributaria vocamus. Stipendiaria sunt ea, quae in his provinciis sunt, quae propriae populi Romani esse intelleguntur; tributaria sunt ea, quae in his provinciis sunt, quae propriae Caesaris esse creduntur. 22. *Mancipi* vero *res* sunt, quae per mancipationem ad alium transferunt; unde etiam *mancipi* *res* sunt dictae. Quod autem valet mancipatio, idem valet et in iure cessio. 23. Et mancipatio quidem quemadmodum fiat, superiore commentario tradidimus. 24. In iure cessio autem hoc modo fit: apud magistratum populi Romani, veluti praetorem..., is cui *res* in iure ceditur rem tenens ita dicit: « hunc ego hominem ex iure Quiritium meum esse aio »; deinde postquam hic vindicaverit, praetor interrogat eum qui cedit, an contra vindicet; quo negante aut tacente tunc ei qui vindicaverit eam rem addicit; idque

legis actio vocatur. Hoc fieri potest etiam in provinciis apud praesides earum...

D. 41. 3. 30 pr. (*Pomponius XXX ad Sabinum*). Rerum mixtura facta an usucapionem cuiusque praecedentem interruptit, quaeritur. tria autem genera sunt corporum, unum, quod continetur uno spiritu et Graece *ἡνωμένον* vocatur, ut homo tignum lapis et similia: alterum, quod ex contingentibus, hoc est pluribus inter se cohaerentibus constat, quod *συνημμένον* vocatur, ut aedificium navis armarium: tertium, quod ex distantibus constat, ut corpora plura [non] soluta, sed uni nomini subiecta, veluti populus legio grex. primum genus <in> usucapione quaestionem non habet, secundum et tertium habet.

D. 47. 10. 13. 7 (*Ulpianus LVII ad edictum*). Si quis me prohibeat in mari piscari vel everriculum (quod Graece *σαγγήνη* dicitur) ducere, an iniuriarum iudicio possim eum convenire? sunt qui putent iniuriarum me posse agere: et ita Pomponius et plerique esse huic similem eum, qui in publicum lavare vel in cavea publica sedere vel in quo alio loco agere sedere conversari non patitur, aut si quis re mea uti me non permittat: nam et hic iniuriarum conveniri potest. conductori autem veteres interdictum dederunt, si forte publice hoc conduxit: nam vis ei prohibenda est, quo minus conductione sua fruatur. si quem tamen ante aedes meas vel ante praetorium meum piscari prohibeam, quid dicendum est? me iniuriarum iudicio teneri an non? et quidem mare commune omnium est et litora, sicuti aer, et est saepissime rescriptum non posse quem piscari prohiberi: sed nec aucupari, nisi quod ingredi quis agrum alienum prohiberi potest. usurpatum tamen et hoc est, tametsi nullo iure, ut quis prohiberi possit ante aedes meas vel praetorium meum piscari: quare si quis prohibeatur, adhuc iniuriarum agi potest. in lacu tamen, qui mei domini est, utique piscari aliquem prohibere possum.

15. « TUTELA » E « CURA » (v. n. 53-55).

Gai. I. 144ss. 144. Permissum et itaque parentibus liberis quos in potestate sua habent testamento tutores dare: masculini quidem sexus impuberibus, feminini autem sexus impuberibus puberibusque, et tum quoque, cum nuptae sint. Veteres enim voluerunt feminas, etiamsi perfectae aetatis sint, propter animi levitatem in tutela esse. 145. Itaque si quis filio filiaeque testamento tutorem dederit et ambo ad pubertatem pervenerint, filius quidem desinit habere tutorem, filia vero nihilo minus in tutela permanet; tantum

enim ex lege Julia et Papia Poppaea iure liberorum tutela liberantur feminae. Loquimur autem exceptis virginibus Vestalibus, quas etiam veteres in honorem sacerdotii liberas esse voluerunt, itaque etiam lege XII tabularum cautum est... 148. *Uxori*, quae in manu est, proinde ac filiae, item nurui, quae in filii manu est, proinde ac nepti tutor dari potest. 149. Rectissime autem tutor sic dari potest: « L. Titium liberis meis tutorem do vel uxori meae tutorem do ». Sed et si ita scriptum sit: « Liberis meis vel uxori meae Titius tutor esto », recte datus intellegitur. 150. In persona tamen uxoris, quae in manu est, recepta est etiam tutoris optio, id est ut liceat ei permittere quem velit ipsa tutorem sibi optare, hoc modo: « Titiae uxori meae tutoris optionem do ». Quo casu licet uxori *tutorem optare* vel in omnes res in unam forte aut duas. 151. Ceterum aut plena optio datur aut angusta. 152. Plena ita dari solet, ut proxime supra diximus. Angusta ita dari solet: « Titiae uxori meae tutoris optionem dumtaxat semel do, aut dumtaxat bis do ». 153. Quae optiones plurimum inter se differunt. Nam quae plenam optionem habet, potest semel et bis et ter et saepius tutorem optare; quae vero angustam habet optionem, si dumtaxat semel data est optio, amplius quam semel optare non potest; si tantum bis, amplius quam bis optandi facultatem non habet... 155. Quibus testamento quidem tutor datus non sit, iis ex lege XII tabularum agnati sunt tutores, qui vocantur legitimi. 165. Ex eadem lege XII tabularum libertarum et impuberum libertorum tutela ad patronos liberosque eorum pertinet. Quae et ipsa tutela legitima vocatur, non *quia nominatim* ea lege de hac tutela *cavetur*, sed quia proinde accepta est per interpretationem, atque si verbis legis *introducenda* esset. Eo enim ipso, quod hereditates libertorum libertarumque, si intestati decessissent, iusserat lex ad patronos liberosve eorum pertinere, crediderunt veteres voluisse legem etiam tutelas ad eos pertinere, quia et agnatos, quos ad hereditatem vocavit, eosdem et tutores esse iuserat.

Gai. 1. 185-187. 185. Si cui nullus omnino tutor sit, et datur in urbe Roma ex lege Atilia a praetore urbano et maiore parte tribunorum plebis, qui Atilianus tutor vocatur; in provinciis vero a praesidibus provinciarum ex lege Julia et Titia. 186. Et ideo si cui testamento tutor sub conditione aut ex die certo datus sit, quamdiu condicio aut dies pendet, tutor dari potest; item si pure datus fuerit, quamdiu nemo heres existat, tamdiu ex his legibus tutor petendus est; qui desinit tutor esse, posteaquam aliquis ex testamento tutor esse coeperit. 187. Ab hostibus quoque tutore capto ex his legibus tutor peti debet; qui desinit tutor esse, si is qui captus est

in civitatem reversus fuerit: nam reversus recipit tutelam iure postliminii...

Gai 1. 196. Masculi autem cum puberes esse coeperint, tutela liberantur. Puberem autem Sabinus quidem et Cassius ceterique nostri praeceptores cum esse putant, qui habitu corporis pubertatem ostendit, id est eum qui generare potest; sed in his qui pubescere non possunt, quales sunt spadones, eam aetatem esse spectandam, cuius aetatis puberes fiunt. Sed diversae scholae auctores annis putant pubertatem aestimandam, id est eum puberem esse existimant qui XIV annos explevit...

D. 27. 10. 1 (Ulpianus I ad Sabinum). Lege duodecim tabularum prodigo interdicitur bonorum suorum administratio, quod moribus quidem ab initio introductum est. sed solent hodie praetores vel praesides, si talem hominem invenerint, qui neque tempus neque finem expensarum habet, sed bona sua dilacerando et dissipando profudit, curatorem ei dare exemplo furiosi: et tandem erunt ambo in curatione, quamdiu vel furiosus sanitatem vel ille sanos mores receperit: quod si evenerit, ipso iure desinunt esse in potestate curatorum.

16. IL NEGOZIO GIURIDICO (v. n. 59-64).

D. 44. 7. 1. 12 (Gaius II aureorum). Furiosum, sive stipulatur sive promittat, nihil agere natura manifestum est.

D. 45. 1. 101 (Modestinus IV de praescriptionibus). Puberes sine curatoribus suis possunt ex stipulatu obligari.

D. 44. 7. 43 (Paulus LXXII ad edictum). Obligari potest pater familias suae potestatis pubes compos mentis: pupillus sine tutoris auctoritate non obligatur iure civili: servus autem ex contractibus non obligatur.

D. 50. 17. 142 (Paulus LVI ad edictum). Qui tacet, non utique facitur: sed tamen verum est eum non negare.

D. 34. 5. 3 (Paulus XIV quaestionum). In ambiguo sermone non utrumque dicimus, sed id dumtaxat quod volumus: itaque qui aliud dicit quam vult, neque id dicit quod vox significat, quia non vult, neque id quod vult, quia id non loquitur.

D. 2. 14. 57 pr. (Florentinus VIII institutionum). Qui in futurum usuras a debitore acceperat, tacite pactus videtur, ne intra id tempus sortem petat.

D. 44. 7. 3. 2 (Paulus II institutionum). Verborum quoque obligatio constat, si inter contrahentes id agatur: nec enim si per iocum puta vel

demonstrandi [intellectus] causa ego tibi dixero « spondes? » et tu responderis « spondeo », nascetur obligatio.

D. 50. 17. 110 pr. (*Paulus VI ad edictum*). In eo, quod plus sit, semper inest et minus.

Cl. 4. 22. 2 (*Impp. Diocletianus et Maximianus AA. et CC. Soteri, a. 294*). Acta simulata, velut non ipse, sed eius uxor comparaverit, veritatis substantiam mutare non possunt. Quaestio itaque facti per praesidem examinabitur provinciae.

Cl. 4. 22. 4 (*Impp. Diocletianus et Maximianus AA. et CC. Decio, a. 294*). Si quis gestum a se fecerit alium egisse scribi, plus actum quam scriptum valet.

D. 50. 17. 29 (*Paulus VIII ad Sabinum*). Quod initio vitiosum est, non potest tractu temporis convalescere.

D. 22. 6. 1 (*Paulus XLIV ad edictum*). pr. Ignorantia vel facti vel iuris est. 1. Nam si quis nesciat decessisse eum, cuius bonorum possessio deferretur, non cedit ei tempus: sed si sciat quidem defunctum esse cognatum, nesciat autem proximitatis nomine bonorum possessionem sibi deferri, aut se sciat scriptum heredem, nesciat autem quod scriptis heredibus bonorum possessionem praetor promittit, cedit ei tempus, quia in iure errat. idem est, si frater consanguineus defuncti credat matrem potiore esse. 2. Si quis nesciat se cognatum esse, interdum in iure, interdum in facto errat. nam si et liberum se esse et ex quibus natus sit sciat, iura autem cognitionis habere se nesciat, in iure errat: at si quis (forte expositus) quorum parentum esset ignoret, fortasse et serviat alicui putans se servum esse, in facto magis quam in iure errat. 3. Item si quis sciat quidem alii delatam esse bonorum possessionem, nesciat autem ei tempus praeterisse bonorum possessionis, in facto errat. idem est, si putet eum bonorum possessionem cecepisse, sed si sciat eum non petisse tempusque ei praeterisse, ignoret autem sibi ex successorio capite competere bonorum possessionem, cedit ei tempus, quia in iure errat. 4. Idem dicemus, si ex asse heres institutus non putet se bonorum possessionem petere posse ante apertas tabulas: quod si nesciat esse tabulas, in facto errat.

D. 22. 6. 9 (*Paulus libro sing. de iuris et facti ignorantia*) pr. Regula est iuris quidem ignorantiam cuique nocere, facti vero ignorantiam non nocere, videamus igitur, in quibus speciebus locum habere possit, ante praemisso quod minoribus viginti quinque annis ius ignorare permissum est. quod et in feminis in quibusdam causis propter sexus infirmitatem

dicitur: et ideo sicubi non est delictum, sed iuris ignorantia, non laeduntur. hac ratione si minor viginti quinque annis filio familias crediderit, subvenitur ei, ut non videatur filio familias credidisse. 1. Si filius familias miles a commilitone heres institutus nesciat sibi etiam sine patre licere adire per constitutiones principales, ius ignorare potest, et ideo ei dies additionis [non] cedit. 2. Sed facti ignorantia ita demum cuique non nocet, si non ei summa negligentia obiciatur: quid enim si omnes in civitate sciant, quod ille solus ignorat? et recte Labeo definit scientiam neque curiosissimi neque negligentissimi hominis accipiendam, verum eius, qui cum eam rem ut, diligenter inquirendo notam habere possit. 3. Sed iuris ignorantiam non prodesse Labeo ita accipiendum existimat, si iuris consulti copiam haberet vel suo prudentia instructus sit, ut, cui facile sit scire, ei detrimento sit iuris ignorantia: quod raro accipiendum est. 4. Qui ignoravit dominum esse rei venditorem, plus in re est, quam in existimatione mentis: et ideo, tametsi existimet se non a domino emere, tamen, si a domino ei tradatur, dominus efficitur. 5. Si quis ius ignorans lege Falcidia usus non sit, nocere ei dicit epistula divi Pii. sed et imperatores Severus et Antoninus in haec verba rescripserunt: « Quod ex causa fideicommissi indebitum datum est, si non per errorem solutum est, repeti non potest. quamobrem Gargiliani heredes, qui, cum ex testamento eius pecuniam ad opus aquae ductus rei publicae Cirtensium relictam solverint, non solum cautiones non exegerunt, quae interponi solent, ut quod amplius cepissent municipes quam per legem Falcidiam licuisset redderent, verum etiam stipulati sunt, ne ea summa in alios usus converteretur et scientes prudentesque passi sunt eam pecuniam in opus aquae ductus impendi, frustra postulant reddi sibi a re publica Cirtensium, quasi plus debito decerint, cum sit utrumque iniquum pecuniam, quae ad opus aquae ductus data est, repeti et rem publicam ex corpore patrimonii sui impendere in id opus, quod totum alienae liberalitatis gloriam repraesentet. quod si ideo repetitionem eius pecuniae habere credunt, quod imperitia lapsi legis Falcidiae beneficio usi non sunt, sciant ignorantiam facti, non iuris prodesse nec stultis solere succurri, sed errantibus ». 6. Et licet municipum mentio in hac epistula fiat, tamen et in qualibet persona idem observabitur, sed nec quod in opere aquae ductus relictus esse pecunia proponitur, in hunc solum casum cessare repetitionem dicendum est. nam initium constitutionis generale est: demonstrat enim, si non per errorem solutum sit fideicommissum, quod indebitum fuit non posse repeti: item et illa pars aequae generalis

est, ut qui iuris ignorantia legis Falcidiae beneficio usi non sunt, (*non*) possint repetere: ut secundum hoc possit dici etiam, si pecunia, quae per fideicommissum relicta est quaeque soluta est, non ad aliquid faciendum relicta sit, et licet consumpta non sit, sed exstet apud eum, cui soluta est, cessare repetitionem.

D. 18. 1. 9 (*Ulpianus XXVIII ad Sabinum*). pr. In venditionibus et emptionibus consensum debere intercedere palam est: ceterum sive in ipsa emptione dissentient sive in pretio sive in quo alio, emptio imperfecta est. si igitur ego me fundum emere putarem Cornelianum, tu mihi te vendere Sempronianum putasti, quia in corpore dissensimus, emptio nulla est. idem est, si ego me Stichum, tu Pamphilum absentem vendere putasti: nam cum in corpore dissentiatur, apparet nullam esse emptionem. 1. Plane si in nomine dissentiamus, verum de corpore constet, nulla dubitatio est, quin valeat emptio et venditio: nihil enim facit error nominis, cum de corpore constat. 2. Inde quaeritur, si in ipso corpore non erratur, sed in substantia error sit, ut puta si acetum pro vino veneat, aes pro auro vel plumbum pro argento vel quid aliud argento simile, an emptio et venditio sit. Marcellus scripto libro sexto digestorum emptionem esse et venditionem, quia in corpus consensum est, etsi in materia sit erratum. ego in vino quidem consentio, quia eadem prope *οἶσθα* est, si modo vinum acuit: ceterum si vinum non acuit, sed ab initio acetum fuit, ut embamma, aliud pro alio venisse videtur. In ceteris autem nullam esse venditionem puto, quotiens in materia erratur.

D. 4. 2. 21. 5 (*Paulus XI ad edictum*). Si metu coactus adii hereditatem, puto me heredem effici, quia quamvis si liberum esset noluissem, tamen coactus volui: sed per praetorem restituendus sum, ut abstinendi mihi potestas tribuatur.

D. 4. 2. 6 (*Gaius IV ad edictum provinciale*). Metum autem non vani hominis, sed qui merito et in homine constantissimo cadat, ad hoc edictum pertinere dicemus.

D. 4. 2. 9 pr. (*Ulpianus XI ad edictum*). Metum autem praesentem accipere debemus, non suspicionem inferendi eius: et ita Pomponius libro vicensimo octavo scribit...

D. 29. 2. 6. 7 (*Ulpianus VI ad Sabinum*). Celsus libro quinto decimo digestorum scripsit eum, qui metu *verberum vel alio quo* timore coactus fallens adierit hereditatem, sive liber sit, heredem non fieri placet, sive servus sit, dominum heredem non facere.

D. 4. 2. 1 (*Ulpianus XI ad edictum*). Ait praetor: « Quod metus causa gestum erit, ratum non habebō ». olim ita edicebatur « Quod vi metusve causa »: vis enim fiebat mentio propter necessitatem impositam contrariam voluntati: metus instantis vel futuri periculi causa mentis trepidatio. sed postea detracta est vis mentio ideo, quia quodcumque vi atroci fit, id metu quoque fieri videtur.

D. 4. 3. 1. 2 (*Ulpianus XI ad edictum*). Dolum malum Servius quidem ita definit: machinationem quandam alterius decipiendi causa, cum aliud simulatur et aliud agitur. Labeo autem posse et sine simulatione id agi, ut quis circumveniat: posse et sine dolo malo aliud agi, aliud simulari, sicuti faciunt qui per eiusmodi dissimulationem deserviant et teneant vel sua vel aliena: itaque ipse sic definiit dolum malum esse omnem calliditatem fallaciam machinationem ad circumveniendum fallendum decipiendum alterum adhibitam. Labeonis definitio vera est.

D. 4. 3. 1. 1 (*Ulpianus XI ad edictum*). Verba autem edicti talia sunt: « Quae dolo malo facta esse dicuntur, si de his rebus alia actio non erit et iusta causa esse videbitur, iudicium dabo ».

D. 50. 17. 77 (*Papinianus XXVIII quaestionum*). Actus legitimi, qui non recipiunt diem vel condicionem, veluti emancipatio, acceptilatio, hereditatis aditio, servi optio, datio tutoris, in totum vitantur per temporis vel condicionis adiectionem. nonnumquam tamen actus supra scripti tacite recipiunt, quae aperte comprehensa vitium adferunt, nam si acceptum feratur ei, qui sub condicione promisit, ita demum egisse aliquid acceptilatio intellegitur, si obligationis condicio extiterit: quae si verbis nominatim acceptilationis comprehendatur, nullius momenti faciet actum.

D. 45. 1. 7 (*Ulpianus VI ad Sabinum*). Impossibilis condicio cum in faciendum concipitur, stipulationibus obstat: aliter atque si talis condicio inseratur stipulationi « si in caelum ascenderis »: nam utilis et praesens est et pecuniam creditam continet.

D. 44. 7. 31 (*Maecianus II fideicommissorum*). Non solum stipulationes impossibili condicioni adplicatae nullius momenti sunt, sed etiam ceteri quoque contractus, veluti emptiones locationes, impossibili condicione interposita aequae nullius momenti sunt, quia in ea re, quae ex duorum pluriumve consensu agitur, omnium voluntas spectetur, quorum procul dubio in huiusmodi actu talis cogitatio est, ut nihil agi existiment adposita ea condicione, quam sciant esse impossibilem.

D. 39. 5. 1 pr. (*Iulianus XVII digestorum*). Donationes complures sunt.

dat aliquis ea mente ut statim velit accipientis fieri nec ullo casu ad se reverti, et propter nullam aliam causam facit, quam ut liberalitatem et munificentiam exerceat: haec proprie donatio appellatur. dat aliquis, ut tunc demum accipientis fiat, cum aliquid secutum fuerit: non proprie donatio appellabitur, sed totum hoc donatio sub condicione est. item cum quis ea mente dat, ut statim quidem faciat accipientis, si tamen aliquid factum fuerit aut non fuerit, velit ad se reverti, non proprie donatio dicitur, sed totum hoc donatio est quae sub condicione solvatur. qualis est mortis causa donatio.

17. IL SISTEMA PROCEDURALE « PER LEGIS ACTIONES » (v. n. 67).

Gai. 4. 12. Lege autem agebatur modis quinque: sacramento, per iudicis postulationem, per conditionem, per manus iniectionem, per pignoris capionem.

Gai. 4. 13-14. 13. Sacramenti actio generalis erat: de quibus enim rebus ut aliter ageretur lege cautum non erat, de his sacramento agebatur. Eaque actio proinde periculosa erat falsi convictis atque hoc tempore periculosa est actio certae creditae pecuniae propter sponsonem, qua periclitatur reus, si temere neget, et restipulationem, qua periclitatur actor, si non debitum petat. Nam qui victus erat summam sacramenti praestabat poenae nomine, eaque in publicum cedebat, praedesque eo nomine praetori dabantur, non ut nunc sponsonis et restipulationis poena lucro cedit adversarii qui vicerit. 14. Poena autem sacramenti aut quingenaria erat aut quinquagenaria. Nam de rebus mille aeris plurisve quingentis assibus, de minoris vero quinquaginta assibus sacramento contendeatur; nam ita lege XII tabularum cautum erat. At si de libertate hominis controversia erat, etiamsi pretiosissimus homo esset, tamen ut 1 assibus sacramento contenderetur, eadem lege cautum est: favore scilicet libertatis, ne onerarentur adsertores...

Gai. 4. 17a. Per iudicis postulationem agebatur, si qua de re ut ita ageretur lex iussisset, sicuti lex XII tabularum de eo quod ex stipulatione petitur. Eaque res talis fere erat. Qui agebat sic dicebat: « ex sponzione te mihi x milia sestertiorum dare oportere aio: id postulo *aias* an *neges* ». Adversarius dicebat non oportere. Actor dicebat: « Quando tu negas, te praetor iudicem (sive arbitrium) postulo uti des ». Itaque in eo generis actionis sine poena quisque negabat. Item de hereditate dividenda inter coheredes eadem lex per iudicis postulationem agi iussit. Idem fecit

lex Licinia, si de aliqua re communi dividenda ageretur. Itaque nominata causa ex qua agebatur statim arbiter petebatur.

Gai 4. 17b-20. 17b. Per conditionem ita agebatur: «*aio mihi sestertiorum x milia dare oportere: id postulo aias an neges*». Adversarius dicebat non oportere. Actor dicebat: «*Quando tu negas, in diem tricensimum tibi iudicis capiendi causa condico*». Deinde die tricensimo ad iudicem capiendum praesto esse debebant. Condicere autem denunciare est prisca lingua. 18. Itaque haec quidem actio proprie conditio vocabatur; nam actor adversario denunciabat, ut ad iudicem capiendum die xxx adesset. Nunc vero non proprie condicionem dicimus actionem in personam *esse*, qua intendimus *dari* nobis oportere: nulla enim hoc tempore eo nomine denuntiatio fit. 19. Haec autem legis actio constituta est per legem Siliam et Calpurniam, lege quidem Silia certae pecuniae, lege vero Calpurnia de omni certa re. 20. Quare autem haec actio desiderata sit, cum de eo, quod nobis dari oportet, *potuerimus* aut sacramento aut per iudicis postulationem agere, valde quaeritur.

Gai. 4. 21. Per manus iniectionem aequae de his rebus agebatur, de quibus ut ita ageretur, lege *aliqua* cautum est, velut iudicati lege xii tabularum. Quae actio talis erat. Qui agebat, sic dicebat: «*Quod tu mihi iudicatus sive damnatus es sestertium x milia, quandoc non solvisti, ob eam rem ego tibi sestertium x milium iudicati manum incio*», et simul aliquam partem corporis eius prehendebat. Nec licebat iudicato manum sibi depellere et pro se lege agere; sed vindicem dabat, qui pro se causam agere solebat: qui vindicem non dabat, *domum* ducebatur ab actore et vinciebatur. 22. Postea quaedam leges ex aliis quibusdam causis pro iudicato manus iniectionem in quosdam dederunt: sicut lex Publilia in eum, pro quo sponsor dependisset, si in sex mensibus proximis, quam pro eo depensum esset, non solvisset sponsori pecuniam; item lex Furia de sponsu adversus eum, qui a sponsore plus quam virilem partem exegisset; et denique complures aliae leges in multis causis talem actionem dederunt. 23. Sed aliae leges *ex quibusdam causis* constituerunt quasdam actiones per manus iniectionem, sed puram, id est non pro iudicato: veluti lex Furia testamentaria adversus eum, qui legatorum nomine mortis causa plus *M* assibus cepisset, cum ea lege non esset exceptus, ut ei plus capere liceret; item lex Marcia adversus faeneratores, ut si usuras exegissent, de his reddendis per manus iniectionem cum eis ageretur. 24. Ex quibus legibus, et si quae aliae similes essent, cum agebatur, *reo licebat* matrum sibi depel-

lere et pro se lege agere. Nam et actor in ipsa legis actione non adiciebat hoc verbum « pro iudicato », sed nominata causa ex qua agebat ita dicebat: « ob eam rem ego tibi manum inicio »; cum hi, quibus pro iudicato actio data erat, nominata causa ex qua agebant ita inferebant: « ob eam rem ego tibi pro iudicato manum inicio ». Nec me praeterit in forma legis Furiae testamentariae « pro iudicato » verbum inseri, cum in ipsa lege non sit; quod videtur nulla ratione factum. 25. Sed postea lege Vallia, excepto iudicato et eo pro quo depensum est, ceteris omnibus, cum quibus per manus iniectionem agebatur, permissum est sibi manum depellere et pro se agere. Itaque iudicatus et is pro quo depensum est etiam post hanc legem vindicem dare debebant, et nisi darent, domum ducebantur. *Istaque*, quamdiu legis actiones in usu erant, semper ita observabantur; unde nostris temporibus is, cum quo iudicati depressive agitur, iudicatum solvi satisfacere cogitur.

Gai. 4. 26. Per pignoris capionem lege agebatur de quibusdam rebus moribus, *de quibusdam lege*. 27. Introducta est moribus rei militaris. Nam [et] propter stipendium licebat militi ab eo, qui *aes tribuebat*, nisi daret, pignus capere; dicebatur autem ea pecunia, quae stipendi nomine dabatur, aes militare. Item propter eam pecuniam licebat pignus capere, ex qua *equus* emendus erat; quae pecunia dicebatur aes equestre. Item propter eam pecuniam, ex qua hordeum equis erat comparandum: quae pecunia dicebatur aes hordiarium. 28. Lege autem introducta est pignoris capio veluti lege XII tabularum adversus eum, qui hostiam emisset nec pretium redderet; item adversus eum, qui mercedem non redderet pro eo iumento, quod quis ideo locasset, ut inde pecuniam acceptam in *dapem*, id est in sacrificium, impenderet. Item lege censoria data est pignoris capio publicanis vectigalium publicorum populi Romani adversus eos, qui aliqua lege vectigalia deberent...

Gai. 4. 30. Sed istae omnes legis actiones paulatim in odium venerunt: namque ex nimia subtilitate veterum, qui tunc iura condiderunt, eo res perducta est, ut vel qui minimum errasset *litem* perderet. Itaque per legem Aebutiam et duas Iulias sublatae sunt istae legis actiones, effectumque est, ut per concepta verba, id est per formulas, litigaremus. 31. Tantum ex duabus causis permissum est [id legis actionem facere] lege agere: damni infecti, et si centumvirale iudicium *futurum est*. Sane *quidem* cum ad centumviros itur, ante lege agitur sacramento apud praetorem urbanum vel peregrinum [praetorem]. Damni vero infecti nemo vult lege agere,

sed potius stipulatione, quae in edicto proposita est, obligat adversarium suum, *idque* et commodius ius et plenius est...

18. LA PROCEDURA « PER FORMULAS » (v. n. 68-72).

Gai. 4. 39. Partes autem formularum hae sunt: demonstratio intentionis adiudicatio condemnatio. 40. Demonstratio est ea pars formulae quae *principio* ideo inseritur, ut demonstretur res de qua agitur, veluti haec pars formulae: « Quod A. Agerius N. Negidio hominem vendidit »; item haec: « Quod A. Agerius (apud) N. Negidium hominem deposuit ». 41. Intentio est ea pars formulae, qua actor desiderium suum concludit, veluti haec pars formulae: « Si paret N. Negidium A. Agerio sestertium x milia dare oportere »; item haec: « Quidquid paret N. Negidium A. Agerio dare facere (oportere) »; item haec: « si paret hominem ex iure quiritium A. Agerii esse ». 42. Adiudicatio est ea pars formulae, qua permittitur iudici rem alicui ex litigatoribus adiudicare: veluti si inter coheredes familiae erciscundae agatur, aut inter socios communi dividundo, aut inter vicinos finium regundorum. Nam illic ita est: « Quantum adiudicari oportet, iudex Titio adiudicato ». 43. Condemnatio est ea pars formulae, qua iudici condemnandi absolvendive potestas *permittitur*, veluti haec pars formulae: « Iudex N. Negidium A. Agerio sestertium x milia condemna: si non paret, absolve »; item haec: « Iudex N. Negidium A. Agerio dumtaxat (x milia) condemna: si non paret, absolvito »; item haec: « Iudicem N. Negidium A. Agerio condemnato » et reliqua, ut non adiciatur « dumtaxat x milia ». 44. Non tamen istae omnes partes simul inveniuntur, sed quaedam inveniuntur, quaedam non inveniuntur. Certe intentio aliquando sola invenitur, sicut in praedicialibus formulis, qualis est qua quaeritur, aliquis libertus sit, vel quanta dos sit, et aliae complures. Demonstratio autem et adiudicatio et condemnatio nunquam solae inveniuntur, nihil enim omnino *demonstratio* sine intentione vel condemnatione valet; item condemnatio sine demonstratione vel intentione, vel *adiudicatio sine demonstratione vel intentione* nullas vires habet, et ob id numquam solae inveniuntur.

Gai. 4. 45. Sed eas quidem formulas, in quibus de iure quaeritur, in ius conceptas vocamus, quales sunt, quibus intendimus nostrum esse aliquid ex iure Quiritium aut nobis dari oportere aut pro fure damnum *decidi oportere; sunt et aliae*, in quibus iuris civilis intentio est. 46. Ceteras vero in factum conceptas vocamus, id est in quibus nulla talis *intentio* concepta est,

sed initio formulae nominato eo, quod factum est, adiciuntur ea verba, per quae iudici damnandi absolvendive potestas datur: qualis est formula, qua utitur patronus contra libertum, qui cum contra edictum praetoris in ius vocavit; nam in ea ita est: « Recuperatores sunt. Si paret illum patronum ab illo [patrono] liberto contra edictum illius praetoris in ius vocatum esse, recuperatores illum libertum illi patrono sestertium x milia condemnate: si non paret, absolvite ». Ceterae quoque formulae, quae sub titulo « de in ius vocando » propositae sunt, in factum conceptae sunt, veluti adversus eum, qui in ius vocatus neque venerit neque vindicem dederit; item contra eum, qui vi exemerit cum qui in ius vocatur; et denique innumerabiles eius modi aliae formulae in albo proponuntur. 47. Sed ex quibusdam causis praetor et in ius et in factum conceptas formulas proponit, veluti depositi et commodati. Illa enim formula, quae ita concepta est: « Iude esto. Quod A. Agerius apud N. Negidium mensam argenteam *deposuit*, qua de re *agitur*, quidquid ob eam rem. N. Negidium A. Agerio dare facere oportet ex fide bona, *iudex* N. Negidium A. Agerio condemnato, nisi restituat: si non paret, absolvito », in ius concepta est. At illa formula, quae ita concepta est: « Iudex esto. Si paret A. Agerium apud N. Negidium mensam argenteam deposuisse eamque dolo malo N. Negidii A. Agerio redditam non esse, quanti ea res erit, tantam pecuniam iudex N. Negidium A. Agerio condemnato: si non paret, absolvito », in factum concepta est. Similes etiam commodati formulae sunt.

Gai. 4. 48. Omnium autem formularum, quae condemnationem habent, ad pecuniariam aestimationem condemnatio concepta est. Itaque et si corpus aliquod petamus, veluti fundum hominem vestem *aurum argentum*, iudex non ipsam rem condemnat eum, cum quo actum est, sicut olim fieri solebat, *sed* aestimata re pecuniam eum condemnat. 49. Condemnatio autem vel certae pecuniae in formula proponitur vel incertae. 50. Certae pecuniae veluti in ea formula, qua certam pecuniam petimus; nam illic ima parte formulae ita est: « Iudex N. Negidium A. Agerio sestertium x milia condemna: si non paret, absolve ». 51. Incertae vero condemnationi pecuniae duplicem significationem habet. Est enim una *cum* aliqua praefinitione, quae vulgo dicitur cum taxatione, veluti si incertum aliquid petamus; nam illic ima parte formulae ita est: « Iudex N. Negidium A. Agerio dumtaxat sestertium x milia condemna: si non paret, absolve ». Vel incerta *est et* infinita, *veluti* si rem aliquam a possidente nostram esse petamus, id est si in rem agamus vel ad exhibendum; nam illic ita est: « Quanti *ea res* erit, tantam pecuniam,

iudex, N. Negidium A. Agerio condemna: si non paret, absolvo ». Quid ergo est? iudex si condemnet, certam pecuniam condemnare debet, etsi certa pecunia in condemnatione posita non sit...

Gai. 4. 103. Omnia autem iudicia aut legitimo iure consistunt aut imperio continentur. 104. Legitima sunt iudicia, quae in urbe Roma vel intra primum urbis Romae miliarium inter omnes cives Romanos sub uno iudice accipiuntur; eaque e lege Iulia iudiciaria, nisi in anno et sex mensibus iudicata fuerint, expirant. Et hoc est quod vulgo dicitur e lege Iulia litem anno et sex mensibus mori. 105. Imperio vero continentur recuperatoria et quae sub uno iudice accipiuntur interveniente peregrini persona iudicis aut litigatoris. In eadem causa sunt, quaecumque extra primum urbis Romae miliarium tam inter cives Romanos quam inter peregrinos accipiuntur. Ideo autem imperio contineri iudicia dicuntur, quia tamdiu valent, quamdiu is qui ea praecepit imperium habebit. 106. Et si quidem imperio continenti iudicio actum fuerit, sive in rem sive in personam, sive ea formula quae in factum concepta est sive ea quae in ius habet intentionem, postea nihilo minus ipso iure de eadem re agi potest; et ideo necessaria est exceptio rei iudicatae vel in iudicium deductae. 107. Si vero legitimo iudicio in personam actum sit ea formula, quae iuris civilis habet intentionem, postea ipso iure de eadem re agi non potest, et ob id exceptio supervacua est; si vero vel in rem vel in factum actum fuerit, ipso iure nihilo minus postea agi potest, et ob id exceptio necessaria est rei iudicatae vel in iudicium deductae. 108. Alia causa fuit olim legis actionum: nam qua de re actum semel erat, de ea postea ipso iure agi non poterat; nec omnino ita ut tunc usus erat illis temporibus exceptionum. 109. Ceterum potest ex lege quidem esse iudicium, sed legitimum non esse; et contra ex lege non esse, sed legitimum esse. Nam si verbi gratia ex lege Aquilia vel Ollinia vel Furia in provinciis agatur, imperio continebitur iudicium; idemque iuris est et si Romae apud recuperatores agamus, vel apud unum iudicem interveniente peregrini persona; et ex diverso si ex ea causa, ex qua nobis edicto praetoris datur actio, Romae sub uno iudice inter omnes cives Romanos accipiat iudicium, legitimum est.

Gai. 4. 115. Sequitur ut de exceptionibus dispiciamus. 116. Comparatae sunt autem exceptiones defendendorum eorum gratia, cum quibus agitur. Saepe enim accidit, ut quis iure civili teneatur, sed iniquum sit eum iudicio condemnari. Veluti si stipulatus sim a te pecuniam tamquam credendi causa numeraturus, nec numeraverim; nam eam pecuniam a te peti

posse certum est, dare enim te *oportet*, cum ex stipulatu teneris; sed quia iniquum est te eo nomine condemnari, placet per exceptionem doli mali te defendi debere. Item si pactus fuero tecum, ne id quod mihi debeas a te petam, nihilo minus id ipsum a te petere possum « dari mihi oportere », quia obligatio pacto convento non tollitur; sed placet debere me petentem per exceptionem pacti conventi repelli. 117. In his quoque actionibus, quae non in personam sunt, exceptiones locum habent. Veluti si metu me coegeris aut dolo induxeris, ut tibi rem aliquam mancipio *darem*: nam si eam rem a me petas, datur mihi exceptio, per quam, si metus causa te fecisse vel dolo malo arguero, repelleris. Item si fundum litigiosum sciens a non possidente emeris eumque a possidente petas, opponitur tibi exceptio, per quam omni modo summovertis. 118. Exceptiones autem alias in edicto praetor habet propositas, alias causa cognita accomodat. Quae omnes vel ex legibus vel ex his, quae legis vicem optinent, substantiam capiunt, vel ex iurisdictione praetoris proditae sunt. 119. Omnes autem exceptiones in contrarium concipiuntur, quam adfirmat is, cum quo agitur. Nam si verbi gratia reus dolo malo aliquid actorem facere dicat, qui forte pecuniam petit quam non numeravit, sic exceptio concipitur: « si in ea re nihil dolo malo A. Agerii factum sit neque fiat »: item si dicat [ut] contra pactionem pecuniam peti, ita concipitur exceptio: « si inter A. Agerium et N. Negidium non convenit, ne ea pecunia peteretur »; et denique in ceteris causis similiter concipi solet: ideo scilicet quia omnis exceptio obicitur quidem a reo, sed ita formulae inseritur, ut condicionalem faciat condemnationem, id est ne aliter iudex eum cum quo agitur condemnet, quam si nihil in ea re qua de agitur dolo actoris factum sit; item ne aliter iudex eum condemnet, quam si nullum pactum *conventum de non petenda pecunia factum fuerit*. 120. Dicuntur autem exceptiones aut peremptoriae aut dilatoriae. 121. Peremptoriae sunt quae perpetuo valent nec evitari possunt, veluti quod metus causa aut dolo malo, aut quod contra legem senatusve consultum factum est, aut quod res iudicata est vel in iudicium deducta est, item pacti conventi quod *factum* est, ne omnino pecunia peteretur. 122. Dilatoriae sunt exceptiones, quae ad tempus valent, veluti illius pacti conventi quod factum est, verbi gratia, ne intra quinquennium peteretur; finito enim eo tempore non habet locum exceptio. Cui similis exceptio est litis dividuae et rei residuae. Nam si quis partem rei petierit et intra eiusdem praeturam reliquam partem petat, hac exceptione summovertur, quae appellatur litis dividuae; item si is, qui cum eodem plures lites habebat, de quibusdam egerit, de quibusdam distulerit,

ut ad alios iudices *eant*, si intra eiusdem praeturam de his quas distulerit agat, per hanc exceptionem, quae appellatur rei residuae, summovetur.

Gai. 4. 138. Superest ut de interdictis dispiciamus. 139. Certis igitur ex causis praetor aut proconsul principaliter auctoritatem suam finiendis controversiis *interponit*. Quod tum maxime facit, cum de possessione aut quasi possessione inter aliquos contenditur. Et in summa aut iubet aliquid fieri aut fieri prohibet. Formulae autem et *verborum* conceptiones, quibus in ea re utitur, interdicta *decretave vocantur*. 140. Vocantur autem decreta, cum fieri aliquid iubet, veluti cum praecipit, ut aliquid exhibeatur aut restituatur; interdicta vero, cum prohibet fieri, veluti cum praecipit, ne *sine vitio* possidenti vis fiat, neve in loco sacro aliquid fiat. Unde omnia interdicta aut restitutoria aut exhibitoria aut prohibitoria vocantur. 141. Nec tamen cum quid iusserit fieri aut fieri prohibuerit, statim *peractum* est negotium, sed ad iudicem recuperatoresve *itur et* ibi editis formulis quaeritur, an aliquid adversus praetoris edictum factum sit, vel an factum non sit quod is fieri iusserit. Et modo cum poena agitur, modo sine poena: cum poena, veluti cum per sponsionem agitur; sine poena, veluti cum arbiter petitur. Et quidem ex prohibitoriis interdictis semper per sponsionem agi solet; ex restitutoriis vero vel exhibitoriis modo per sponsionem, modo per formulam agitur, quae arbitraria vocatur.

Gai. 4. 183. In summa sciendum est eum, qui cum aliquo consistere velit, *in ius vocare* oportere et eum, qui vocatus est, si non venerit, poenam ex edicto praetoris committere. Quasdam tamen personas sine permissu praetoris in ius vocare non licet, veluti parentes patronos patronas, item liberos et parentes patroni patronave; et in eum, qui adversus ea egerit, poena constituitur. 184. Cum autem in ius vocatus fuerit adversarius, neque *eo* die finiri potuerit negotium, vadimonium ei faciendum est, id est ut promittat se certo die sisti. 185. Fiunt *autem* vadimonia quibusdam ex causis pura, id est sine satisfactione, quibusdam cum satisfactione, quibusdam iureiurando, quibusdam recuperatoribus suppositis, id est ut qui non steterit, is protinus a recuperatoribus in summam vadimonii condemnatur; eaque singula diligenter praetoris edicto significantur. 186. Et si quidem iudicati depressive agetur, tanti fit vadimonium, quanti ea res erit; si vero ex ceteris causis, quanti actor iuraverit *non* « calumniae causa postulare sibi vadimonium promitti ». Nec tamen *pluris quam partis dimidiae nec pluribus quam sestertium c milibus* fit vadimonium. Itaque si centum milium res erit, nec iudicati depressive agetur, non plus quam sestertium quinquaginta mi-

lium fit vadimonium. 187. Quas autem personas sine permissu praetoris impune in ius vocare non possumus, easdem nec vadimonio invitas obligare nobis possumus, praeterquam si praetor aditus permittat.

19. L'ESECUZIONE DELLA SENTENZA E LA COSA GIUDICATA (v. n. 73).

D. 50. 17. 207 (*Ulpianus I ad legem Iuliam et Papiam*). Res iudicata pro veritate accipitur.

D. 44. 2. 3 (*Ulpianus XV ad edictum*). Iulianus libro tertio digestorum respondit exceptionem rei iudicatae obstaré, quotiens eadem quaestio inter easdem personas revocatur; et ideo et si singulis rebus petitis hereditatem petat vel contra, exceptione summovebitur.

D. 42. 1. 63 (*Macer II de appellationibus*). Saepe constitutum est res inter alios iudicatas aliis non praeiudicare. quod tamen quandam distinctionem habet: nam sententia inter alios dicta aliis quibusdam etiam scientibus obest, quibusdam vero, etiamsi contra ipsos iudicatum sit, nihil nocet. nam scientibus nihil praeiudicat, veluti si ex duobus heredibus debitoris alter condemnatur: nam alteri integra defensio est, etiamsi cum coherede suo agi scierit. item si ex duobus petitoribus alter victus adqueverit, alterius petitioni non praeiudicatur: idque ita rescriptum est. scientibus sententia, quae inter alios data est, obest, cum quis de ea re, cuius actio vel defensio primum sibi competit, sequentem agere patiat, veluti si creditor experiri passus sit debitorem de proprietate pignoris, aut maritus socerum vel uxorem de proprietate rei in dote acceptae, aut possessor venditorem de proprietate rei emptae: et haec ita ex multis constitutionibus intellegenda sunt. cur autem his quidem scientia nocet, superioribus vero non nocet, illa ratio est, quod qui scit coheredem suum agere, prohibere eum, quo minus uti velit propria actione vel defensione utatur, non potest: is vero, qui priorem dominum defendere causam patitur, ideo propter scientiam praescriptione rei quamvis inter alios iudicatae summovetur, quia ex voluntate eius de iure, quod ex persona agentis habuit, iudicatum est. nam et si libertus meus me interveniente servus vel libertus alterius iudicetur, mihi praeiudicatur. diversa causa est, si fundum a te Titius petierit, quem ego quoque, sed non ex persona Titii ad me pertinere dico: nam quamvis contra Titium me sciente iudicatum sit, nullum tamen praeiudicium patior, quia neque ex eo iure, quo Titius victus est, vindico, neque potui Titio intercedere, quo minus iure suo utatur, sicut et de coherede supra diximus.

D. 44. 2. 5 (*Ulpianus LXXIV ad edictum*). De eadem re agere videtur et qui non eadem actione agat, qua ab initio agebat, sed etiam si alia experiatur, de eadem tamen re: ut puta si quis mandati acturus, cum ei adversarius iudicio sistendi causa promississet, propter eandem rem agat negotiorum gestorum vel condicat, de eadem re agit. recteque ita definitur eum demum « de ea re » non agere, qui prorsus rem ipsam non persequitur: ceterum cum quis actionem mutat et experitur, dummodo de eadem re experiatur, etsi diverso genere actionis quam instituit, videtur « de ea re » agere.

D. 44. 7. 32 (*Hermogenianus II inris epitomatum*). Cum ex uno delicto plures nascuntur actiones, sicut evenit, cum arbores furtim caesae dicuntur, omnibus experiri permitti post magnas varietates optinuit.

20. LA « COGNITIO EXTRA ORDINEM » (v. n. 74).

D. 28. 4. 3 (*Marcellus XXIX digestorum*). Proxime in cognitione principis cum quidam heredum nomina induxisset et bona eius ut caduca a fisco vindicarentur, diu de legatis dubitatum est et maxime de his legatis, quas adscripta erant his, quorum institutio fuerat inducta. plerique etiam legatarios excludendos existimabant. quod sane sequendum aiebant, si omnem scripturam testamenti cancellasset: « et si non omnem cancellasset », nonnullos opinari id iure ipso peremi quod inductum sit, cetera omnia valitura. quid ergo? non et illud interdum credi potest eum, qui heredum nomina induxerat, satis se consecuturum putasse, ut intestati exitum faceret? sed in re dubia benigniorem interpretationem sequi non minus iustus est quam tutius. Sententia imperatoris Antonini Augusti Pudente et Pollione consulibus. « Cum Valerius Nepos mutata voluntate et inciderit testamentum suum et heredum nomina induxerit, hereditas eius secundum divi patris mei constitutionem ad eos qui scripti fuerint pertinere non videtur », et advocatis fisci dixit: « Vos habetis iudices vestros ». Vibius Zeno dixit: « Rogo, domine imperator, audias me patienter: de legatis quid statues? ». Antoninus Caesar dixit: « Videtur tibi voluisse testamentum valere, qui nomina heredum induxit? » Cornelius Priscianus advocatus Leonis dixit: « Nomina heredum tantum induxit ». Calpurnius Longinus advocatus fisci dixit: « Non potest ultum testamentum valere, quod heredem non habet ». Priscianus dixit: « Manumisit quosdam et legata dedit ». Antoninus Caesar remoti omnibus cum deliberasset et admitti

rursus eodem iussisset, dixit: « Causa praesens admittere videtur humaniorem interpretationem, ut ea dumtaxat existimemus Nepotem irrita esse voluisse, quae induxit »...

D. 49. 1. 1 pr. (*Ulpianus I de appellationibus*). Appellandi usus quam sit frequens quamque necessarius, nemo est qui nesciat, quippe cum iniquitatem iudicantium vel imperitiam recorgat: licet nonnumquam bene latas sententias in peius reformet, neque enim utique melius pronuntiat qui novissimus sententiam laturus est.

CI. 2. 57 (58), 1 (*Constantius et Constans AA. Marcellino praesidi Phoenice, a. 342*). Iuris formulae aucupatione syllabarum insidiantes cunctorum actibus radicitus amputentur.

27. LA SUCCESSIONE NEI RAPPORTI GIURIDICI PRIVATI DI UNA PERSONA DEFUNTA (v. n. 76).

D. 50. 16. 24 (*Gaius VI ad edictum provinciale*). Nihil est aliud « hereditas » quam successio in universum ius quod defunctus habuit.

D. 50. 16. 119 (*Pomponius III ad Quintum Mucium*). « Hereditatis » appellatio sine dubio continet etiam damnosam hereditatem: iuris enim nomen est sicuti bonorum possessio.

D. 50. 16. 208 (*Africanus IV quaestionum*). « Bonorum » appellatio, sicut hereditatis, universitatem quandam ac ius successionis et non singulas res demonstrat.

D. 41. 1. 34 (*Ulpianus IV de censibus*). Hereditas enim non heredis personam, sed defuncti sustinet, ut multis argumentis iuris civilis comprobatum est.

D. 1. 8. 1 pr. (*Gaius II institutionum*)... res hereditariae, antequam aliquis heres existat, nullius in bonis sunt...

D. 31. 55. 1 (*Gaius XII ad legem Iuliam et Papiam*). Si eo herede instituto, qui vel nihil vel non totum capere potest, servo hereditario legatum fuerit, tractantibus nobis de capacitate videndum est, utrum heredis an defuncti persona an neutrius spectari debeat. et post multas varietates placet, ut, quia nullus est dominus, in cuius persona de capacitate quaeri possit, sine ullo impedimento adquiratur legatum hereditati atque ob id omnimodo ad eum pertineat, quicumque postea heres extiterit, secundum quod accipere potest...

D. 50. 17. 196 (*Modestinus VIII regularum*). Privilegia quaedam causae

sunt, quaedam personae. et ideo quaedam ad heredem transmittuntur, quae causae sunt: quae personae sunt, ad heredem non transeunt.

D. 50. 17. 111. 1. (*Gaius II ad edictum provinciale*). In heredem non solent actiones transire, quae poenales sunt ex maleficio, veluti furti, damni iniuriarum, vi bonorum raptorum, iniuriarum.

Gai. 2. 152. Heredes autem aut necessarii dicuntur, aut sui et necessarii, aut extranei. 153. Necessarius heres est servus cum libertate heres institutus, ideo sic appellatus, quia sive velit sive nolit, omni modo post mortem testatoris protinus liber et heres est... 156. Sui autem et necessarii heredes sunt veluti filius filiae, nepos neptisve ex filio, et deinceps ceteri qui modo in potestate morientis fuerunt. Sed uti nepos neptisve suus heres sit, non sufficit eum in potestate avi mortis tempore fuisse, sed opus est, ut pater quoque eius vivo patre suo desierit suus heres esse aut morte interceptus aut qualibet ratione liberatus potestate; tum enim nepos neptisve in locum sui patris succedunt. 157. Sed sui quidem heredes ideo appellantur, quia domestici heredes sunt et vivo quoque parente quodam modo domini existimantur; unde etiam si quis intestatus mortuus sit, prima causa est in successione liberorum. Necessarii vero ideo dicuntur, quia omni modo, sive velint sive nolint, tam ab intestato quam ex testamento heredes fiunt. 158. Sed his praetor permittit abstinere se ab hereditate, ut potius parentis bona veneant. 159. Idem iuris est et in uxoris persona, quae in manu est, quia filiae loco est, et in nuru, quae in manu filii est, quia neptis loco est. 160. Quin etiam similiter abstinendi potestatem facit praetor etiam ei, qui in causa mancipii est, si cum libertate heres institutus sit, *quamvis* necessarius, non etiam suus heres sit, tamquam servus. 161. Ceteri, qui testatoris iuri subiecti non sunt, extranei heredes appellantur. Itaque liberi quoque nostri, qui in potestate nostra non sunt, heredes a nobis instituti [sicut] extranei videntur. Qua de causa et qui a matre heredes instituuntur, eodem numero sunt, quia feminae liberos in potestate non habent. Servi quoque, qui cum libertate heredes instituti sunt et postea a domino manumissi, eodem numero habentur. 162. Extraneis autem heredibus deliberandi potestas data est de adeunda hereditate vel non adeunda. 163. Sed sive is, cui abstinendi potestas est, immiscuerit se bonis hereditariis, sive is, cui de adeunda hereditate deliberare licet, adierit, postea relinquendae hereditatis facultatem non habet, nisi si minor sit annorum XXV. Nam huius aetatis hominibus, sicut in ceteris omnibus causis deceptis, ita etiam si temere damnosam hereditatem susceperint, praetor succurrit. Scio quidem divum Hadrianum etiam maiori XXV

annorum veniam dedisse, cum post aditam hereditatem grande aes alienum, quod aditae hereditatis tempore latebat, apparuisset.

Gai. 2. 164. Extraneis heredibus solet cretio dari, id est finis deliberandi, ut intra certum tempus vel adeant hereditatem vel, si non adeant, temporis fine summoveantur. Ideo autem cretio appellata est, quia cernere est quasi decernere et constituere. 165. Cum ergo ita scriptum sit: «heres Titius esto», adicere debemus: «Cernitoque in centum diebus proximis quibus scies poterisque. Quodni ita creveris, exheres esto». 166. Et qui ita heres institutus est, si velit heres esse, debebit intra diem cretionis cernere, id est haec verba dicere: «quod me P. Maevius testamento suo heredem instituit, eam hereditatem adeo cernoque». Quod si ita non creverit, finito tempore cretionis excluditur; nec quicquam proficit, si pro herede gerat, id est si rebus hereditariis tamquam heres utatur. 167. At is qui sine cretione heres institutus sit, aut qui ab intestato legitimo iure ad hereditatem vocatur, potest aut cernendo aut pro herede gerendo vel etiam nuda voluntate suscipiendae hereditatis heres fieri; eique liberum est quocumque tempore voluerit adire hereditatem: sed solet praetor postulantibus hereditariis creditoribus tempus constituere, intra quod, si velit, adeat hereditatem, si minus, ut liceat creditoribus bona defuncti vendere... 170. Omnis autem cretio certo tempore constringitur. In quam rem tolerabile tempus visum est centum dierum. Potest tamen nihilo minus iure civili aut longius aut brevius tempus dari: longius tamen interdum praetor coartat. 171. Et quamvis omnis cretio certis diebus constringatur, tamen alia cretio vulgaris vocatur, alia certorum dierum: vulgaris illa, quam supra exposuimus, id est in qua adiciuntur haec verba: «quibus sciet poteritque»; certorum dierum, in qua detractis his verbis cetera scribuntur...

D. 29. 2. 37 (*Pomponius V ad Sabinum*). Heres in omne ius mortui, non tantum singularum rerum dominium succedit, cum et ea, quae in nominibus sint, ad heredem transeant.

D. 50. 17. 128. 1 (*Paulus XIX ad edictum*). Hi, qui in universum ius succedunt, heredis loco habentur.

D. 29. 2. 54 (*Florentinus VIII institutionum*). Heres quandoque adeundo hereditatem iam tunc a morte successisse defuncto intellegitur.

D. 37. 11. 11. 1 (*Papinianus XIII quaestionum*). Filius heres institutus post mortem patris ab hostibus rediit: bonorum possessionem accipiet et anni tempus a quo rediit ei computabitur.

22. LA VOCAZIONE « EX TESTAMENTO » ALLA SUCCESSIONE « MORTIS CAUSA » (v. n. 77).

D. 28. 1. 1 (*Modestinus II pandectarum*). Testamentum est voluntatis nostrae iusta sententia de eo, quod quis post mortem suam fieri velit.

Gai. 2. 101. Testamentorum autem genera initio duo fuerunt: nam aut calatis comitiis testamentum faciebant, quae comitia bis in anno testamentis faciendis destinata erant, aut in procinctu, id est cum belli causa arma sumebant; procinctus est enim expeditus et armatus exercitus. Alterum itaque in pace et in otio faciebant, alterum in proelium exituri. 102. Accessit deinde tertium genus testamenti, quod per aes et libram agitur. Qui enim neque calatis comitiis neque in procinctu testamentum fecerat, is si subita morte urgebatur, amico familiam suam, id est patrimonium suum, mancipio dabat, eumque rogabat quid cuique post mortem suam dari vellet. Quod testamentum dicitur per aes et libram, scilicet quia per mancipationem peragitur. 103. Sed illa quidem duo genera testamentorum in desuetudinem abierunt; hoc vero solum, quod per aes et libram fit, in usu retentum est. Sane nunc aliter ordinatur, quam olim solebat. Namque olim familiae emptor, id est qui a testatore familiam accipiebat mancipio, heredis locum optinebat, et ob id ei mandabat testator quid cuique post mortem suam dari vellet; nunc vero alius heres testamento instituitur, a quo etiam legata relinquuntur; alius dicis gratia propter veteris iuris imitationem familiae emptor adhibetur. 104. Eaque res ita agitur: qui facit testamentum, adhibitis, sicut in ceteris mancipationibus, v testibus civibus Romanis puberibus et libripende, postquam tabulas testamenti scripserit, mancipat alicui dicis gratia familiam suam; in qua re his verbis familiae emptor utitur: « familiam pecuniamque tuam endo mandata tua custodelaque mea (esse aio et ea), quo tu iure testamentum facere possis secundum legem publicam, hoc aere », et, ut quidam adiciunt, « aeneaque libra, esto mihi emptus »; deinde aere percutit libram, idque aes dat testatori veluti pretii loco; deinde testator tabulas testamenti tenens ita dicit: « haec ita, ut in his tabulis cerisque scripta sunt, ita do ita lego ita testor itaque vos, Quirites, testimonium mihi perhibetote »; et hoc dicitur nuncupatio: nuncupare est enim palam nominare; et sane quae testator specialiter in tabulis testamenti scripserit, ea videtur generali sermone nominare atque confirmare...

Gai. 2. 123. Item qui filium in potestate habet, curare debet, ut eum vel heredem instituat vel nominatim exheredet: alioquin si eum silentio

praeterierit, inutiliter testabitur, adeo quidem, ut nostri praeceptores existiment, etiamsi vivo patre filius defunctus sit, neminem heredem ex eo testamento existere posse, [quod] scilicet quia statim ab initio non constitit institutio. Sed diversae scholae auctores, si quidem filius mortis patris tempore vivat, sane impedimento eum esse scriptis heredibus et illum ab intestato heredem fieri confitentur; si vero ante mortem patris interceptus sit, posse ex testamento hereditatem adiri putant, nullo iam filio impedimento; quia scilicet existimant non statim ab initio inutiliter fieri testamentum filio praeterito. 124. Ceteras vero liberorum personas si praeterierit testator, valet testamentum, sed praeteritae istae personae scriptis heredibus in partem ad crescant, si sui heredes sint, in virilem, si extranei, in dimidiam. Id est si quis tres verbi gratia filios heredes instituerit et filiam praeterierit, filia ad crescendo pro quarta parte fit heres, et ea ratione id consequitur, quod ab intestato patre mortuo habitura esset; at si extraneos ille heredes instituerit et filiam praeterierit, filia ad crescendo ex dimidia parte fit heres. Quae de filia diximus, eadem et de nepote deque omnibus ceteris liberorum personis seu masculini seu feminini sexus dicta intellegemus...

Gai. 2. 138. Si quis post factum testamentum adoptaverit sibi filium aut per populum eum qui sui iuris est, aut per praetorem eum qui in potestate parentis fuerit, omni modo testamentum eius rumpitur quasi agnatione sui heredis. 139. Idem iuris est, si cui post factum testamentum uxor in manum conveniat, vel quae in manu fuit nubat; nam eo modo filiae loco esse incipit et quasi sua... 141. Filius quoque, qui ex prima secundave mancipatione manumittitur, quia revertitur in potestatem patriam, rumpit ante factum testamentum; nec prodest, si in eo testamento heres institutus vel exheredatus fuerit... 144. Posteriore quoque testamento, quod iure factum est, superius rumpitur. Nec interest, an extiterit aliquis ex eo heres, an non extiterit: hoc enim solum spectatur, an existere potuerit. Ideoque si quis ex posteriore testamento quod iure factum est aut noluerit heres esse, aut vivo testatore aut post mortem eius, antequam hereditatem adiret, decesserit, aut per cretionem exclusus fuerit, aut condicione sub qua heres institutus est defectus sit, aut propter caelibatum ex lege Iulia summotus fuerit ab hereditate: quibus casibus pater familias intestatus moritur, nam et prius testamentum non valet ruptum a posteriore, et posterius aequae nullas vires habet, cum ex eo nemo heres extiterit. 145. Alio quoque modo testamenta iure facta infirmantur, veluti cum is qui fecerit testamentum capite deminutus sit... 147. Non tamen per omnia inutilia sunt ea testamenta, quae vel ab

initio non iure facta sunt vel iure facta postea irrita facta aut rupta sunt. Nam si septem testium signis signata sint testamenta, potest scriptus heres secundum tabulas bonorum possessionem petere, si modo defunctus testator et civis Romanus et suae potestatis mortis tempore fuerit. Nam si ideo irritum factum sit testamentum, quod puta civitatem vel etiam libertatem testator amisit, aut is in adoptionem se dedit et mortis tempore in adoptivi patris potestate fuit, non potest scriptus heres secundum tabulas bonorum possessionem petere. 148. Qui autem secundum tabulas testamenti, quae aut statim ab initio non iure factae sunt, aut iure factae postea ruptae vel irritae erunt, bonorum possessionem accipiunt, si modo possunt hereditatem optinere, habebunt bonorum possessionem cum re; si vero ab iis advocari hereditas potest, habebunt bonorum possessionem sine re. 149. Nam si quis heres iure civili institutus sit vel ex primo vel ex posteriore testamento, vel ab intestato iure legitimo heres sit, is potest ab iis hereditatem advocare; si vero nemo sit alius iure civili heres, ipsi retinere hereditatem possunt, nec ullum ius adversus eos habent cognati, qui legitimo iure deficiuntur...

Gai. 2. 174. Interdum duos pluresve gradus heredum facimus, hoc modo: « L. Titius heres esto cernitoque in diebus (centum) proximis quibus scies poterisque. Quodni ita creveris, exheres esto. Tum Maevius heres esto cernitoque in diebus centum » et reliqua; et deinceps in quantum velimus substituere possumus. 175. Et licet nobis vel unum in unius locum substituere pluresve, et contra in plurium locum vel unum vel plures substituere... 179. Liberis nostris impuberibus, quos in potestate habemus, non solum ita ut supra diximus substituere possumus, id est ut, si heredes non extiterint, alius nobis heres sit; sed eo amplius ut, etiamsi heredes nobis extiterint et adhuc impuberes mortui fuerint, sit iis aliquis heres, veluti hoc modo: « Titius filius meus mihi heres esto. Si filius meus mihi (heres non erit sive heres) erit et prius moriatur quam in suam tutelam venerit, tunc Seius heres esto ». 180. Quo casu siquidem non extiterit heres filius, substitutus patri fit heres; si vero heres extiterit filius et ante pubertatem decesserit, ipsi filio fit heres substitutus. Quam ob rem duo quodam modo sunt testamenta, aliud patris, aliud filii, tamquam si ipse filius sibi heredem instituisset; aut certe unum est testamentum duarum hereditatum... 183. Quaecumque diximus de substitutione impuberum liberorum vel heredum institutorum vel exheredatorum, eadem etiam de postumis intellegemus. 184. Extraneo vero heredi instituto ita substituere non possumus, ut si heres extiterit et intra aliquod tempus decesserit, alius ei heres sit: sed hoc solum nobis permissum est, ut

cum per fideicommissum obligemus ut hereditatem nostram totam vel pro parte restituat; quod ius quale sit, suo loco trademus...

23. LA VOCAZIONE « AB INTESTATO » ALLA SUCCESSIONE « MORTIS CAUSA »
E LA SUCCESSIONE NECESSARIA (V. n. 78).

Gai. 3. 1. Intestatorum hereditates ex lege XII tabularum primum ad suos heredes pertinent. 2. Sui autem heredes existimantur liberi qui in potestate morientis fuerunt, veluti filius filiae, nepos neptisve ex filio, pronepos proneptisve ex nepote filio nato prognatus prognatave. Nec interest, utrum naturales sint liberi an adoptivi. Ita demum tamen nepos neptisve et pronepos proneptisve suorum heredum numero sunt, si praecedens persona desierit in potestate parentis esse, sive morte id acciderit sive alia ratione, veluti emancipatione. Nam si per id tempus, quo quisque moriatur, filius in potestate eius sit, nepos ex eo suus heres esse non potest. Idem et in ceteris deinceps liberorum personis dictum intellegemus. 3. Uxor quoque quae in manu eius (qui moritur) est ei sua heres est, quia filiae loco est: item nurus quae in filii manu est, nam et haec neptis loco est: sed ita demum erit sua heres, si filius, cuius in manu fuerit, cum pater moritur, in potestate eius non sit. Idemque dicemus et de ea quae in nepotis manu matrimonii causa sit, quia proneptis loco est. 4. Postumi quoque, qui, si vivo parente nati essent, in potestate eius futuri forent, sui heredes sunt... 9. Si nullus sit suorum heredum, tunc hereditas pertinet ex eadem lege XII tabularum ad agnatos... 11. Non tamen omnibus simul agnatis dat lex XII tabularum hereditatem, sed his qui tum, cum certum est aliquem intestatum decessisse, proximo gradu sunt. 12. Nec in eo iure successio est: ideoque si agnatus proximus hereditatem omiserit vel antequam adierit decesserit, sequentibus nihil iuris ex lege competit... 17. Si nullus agnatus sit, eadem lex XII tabularum gentiles ad hereditatem vocat...

Gai. 3. 26. (Praetor) *liberos* omnes, qui legitimo iure deficiuntur, vocat ad hereditatem, proinde ac si in potestate parentis mortis tempore fuissent, sive soli sint sive etiam sui heredes, id est qui in potestate patris fuerunt, concurrant. 27. Agnatos autem capite deminutos non secundo gradu post suos heredes vocat, id est non eo gradu vocat, quo per legem vocarentur, si capite deminuti non essent, sed tertio proximitatis nomine: licet enim capitis deminutione ius legitimus perdiderint, certe cognationis iura retinent. Itaque si quis alius sit qui integrum ius agnationis habebit,

is potior erit, etiamsi longiore gradu fuerit. 28. Idem iuris est, ut quidam putant, in eius agnati persona, qui proximo agnato omittente hereditatem nihilo magis iure legitimo admittitur. Sed sunt qui putant hunc eodem gradu a praetore vocari, quo etiam per legem agnatis hereditas datur. 29. Feminae certe agnae, quae consanguineorum gradum excedunt, tertio gradu vocantur, id est si neque suus heres neque agnatus ullus erit. 30. Eodem gradu vocantur etiam eae personae, quae per feminini sexus personas copulatae sunt. 31. Liberi quoque qui in adoptiva familia sunt ad naturalium parentum hereditatem hoc eodem gradu vocantur. 32. Quos autem praetor vocat ad hereditatem, hi heredes ipso quidem iure non fiunt; nam praetor heredes facere non potest; *per legem enim tantum vel similem iuris constitutionem heredes fiunt*, veluti per senatusconsultum et constitutionem principalem. Sed cum eis praetor dat bonorum possessionem, loco heredum constituuntur...

D. 38. 6. 1 pr. - 1 (Ulpianus LXIV ad edictum). pr. Posteaquam praetor locutus est de bonorum possessione eius qui testatus est, transitum fecit ad intestatos, eum ordinem secutus, quem et lex duodecim tabularum secuta est: fuit enim ordinarium ante de iudiciis testantium, dein sic de successione ab intestato loqui. 1. Sed successionem ab intestato in plures divisit: fecit enim gradus varios, primum liberorum, secundum legitimum, tertium cognatorum, deinde viri et uxoris.

Nov. I. 118. Plurimas et diversas leges veteribus temporibus protalas inveniēte, per quas non iuste differentia ab intestato successionis inter cognatos ex masculis et feminis introducta est, necessarium esse perspeximus omnes simul ab intestato cognationum successiones per praesentem legem clara compendiosaque divisione disponere, itaque prioribus legibus pro hac causa positīs vacantibus, de cetero ea sola servari, quae nunc constituimus. Quia igitur omnis generis ab intestato successio tribus cognoscitur gradibus, hoc est ascendentium, et descendentium, et ex latere quae in agnatos cognatosque dividitur, primam esse disponimus descendentium successionem. 1. Si quis igitur descendentium fuerit ei, qui intestatus moritur, cuiuslibet naturae aut gradus, sive ex masculorum genere, sive ex feminarum descendens, et sive suae potestatis, sive sub potestate sit, omnibus ascendentibus et ex latere cognatis praeponatur... 2. Si igitur defunctus descendentes qui dem non relinquat heredes, pater autem, aut mater, aut alii parentes ei supersint, omnibus ex latere cognatis hos praeponi sancimus, exceptis solis fratribus ex utroque parente coniunctis defuncto, sicut per

subsequentia declarabitur... 3. Si igitur defunctus neque descendentes, neque ascendentes reliquerit, primos ad hereditatem vocamus fratres et sorores ex eodem patre et ex eadem matre natos, quos etiam cum patribus ad hereditatem vocavimus. His autem non existentibus, in secundo ordine illos fratres ad hereditatem vocamus, qui ex uno parente coniuncti sunt defuncto, sive per patrem solum, sive per matrem... 4. Nullam vero volumus esse differentiam in quacumque successione aut hereditate inter eos, qui ad hereditatem vocantur, masculos ac feminas, quos ad hereditatem communiter definivimus vocari, sive per masculi, sive per feminae personam defuncto iungebantur, sed in omnibus successioneibus agnatorum cognatorumque differentiam vacare praecipimus, sive per femineam personam, sive per emancipationem, vel per alium quemlibet modum prioribus legibus tractabatur, et omnes sine qualibet huiusmodi differentia, secundum proprium cognationis gradum ad cognatorum successionem ab intestato venire praecipimus.

Ulp. 22. 17. Reliquae vero personae liberorum, velut filia, nepos, nepotis, si praeteritae sint, valet testamentum, sed scriptis heredibus ad crescunt, suis quidem heredibus in partem virilem, extraneis autem in partem dimidiam.

Ulp. 22. 23. Emancipatos liberos (*utriusque sexus*) quamvis iure civili neque heredes instituere neque exheredare necesse sit, tamen praetor iuber, si non instituantur heredes, exheredari, masculos omnes nominatim, feminas vel nominatim vel inter ceteros: alioquin contra tabulas bonorum possessionem eis pollicetur.

24. EFFETTI PARTICOLARI DELLA SUCCESSIONE TESTAMENTARIA (v. n. 79).

I. 2. 23. 1. Sciendum itaque est omnia fideicommissa primis temporibus infirma esse, quia nemo invitus cogebatur praestare id de quo rogatus erat: quibus enim non poterant hereditates vel legata relinquere, si relinquebant, fidei committebant eorum, qui capere ex testamento poterant: et ideo fideicommissa appellata sunt, quia nullo vinculo iuris, sed tantum pudore eorum qui rogabantur continebantur. postea primus divus Augustus semel iterumque gratia personarum motus, vel quia per ipsius salutem rogatus quis diceretur, aut ob insignem quorundam perfidiam iussit: consulibus auctoritatem suam interponere. quod quia iustum videbatur et populare erat, paulatim conversum est in adsiduam iurisdictionem:

tantusque favor eorum factus est, ut paulatim etiam praetor proprius creatur, qui fideicommissis ius diceret, quem fideicommissarium appellabant.

Gai. 2. 193. Per vindicationem hoc modo legamus: «Titio verbi gratia hominem Stichum do lego»; sed et si *alterutrum* verbum positum sit, veluti do aut lego, aequè per vindicationem legatum est; item, ut magis visum est, si ita legatum fuerit: «sumito», vel ita: «sibi habeto», vel ita: «capito» aequè per vindicationem legatum est. 194. Ideo autem per vindicationem legatum appellatur, quia post aditam hereditatem statim ex iure Quiritium res legatarii fit; et si eam rem legatarius vel ab herede vel ab alio quocumque, qui eam possidet, petat, vindicare debet, id est intendere «suam rem ex iure Quiritium esse...». 196. Eae autem solae res per vindicationem legantur recte, quae ex iure Quiritium ipsius testatoris sunt. Sed eas quidem res, quae pondere numero mensura constant, placuit sufficere, si mortis tempore sint ex iure Quiritium testatoris, veluti vinum oleum frumentum pecuniam numeratam. Ceteras res vero placuit utroque tempore testatoris ex iure Quiritium esse debere, id est et quo faceret testamentum et quo moreretur: alioquin inutile est legatum. 197. Sed sane hoc ita est iure civili. Postea vero auctore Nerone Caesare senatusconsultum est, quo cautum est, ut si eam rem quisque legaverit, quae eius nunquam fuerit, proinde utile sit legatum, atque si optimo iure relictum esset; optimum autem ius est per damnationem legati, quo genere etiam aliena res legari potest, sicut inferius apparebit... 201. Per damnationem hoc modo legamus: «heres meus Stichum servum meum dare damnas esto»; sed et si «dato» scriptum fuerit, per damnationem legatum est. 202. Eoque genere legati etiam aliena res legari potest, ita ut heres *rem* redimere et praestare aut aestimationem eius dare debeat. 203. Ea quoque res, quae in rerum natura non est, si modo futura est, per damnationem legari potest, veluti: «fructus qui in illo fundo nati erunt», aut «quod ex illa ancilla natum erit». 204. Quod autem ita legatum est, post aditam hereditatem, etiamsi pure legatum est, non, ut per vindicationem legatum, continuo legatario acquiritur, sed nihilo minus heredis est. Et ideo legatarius in personam agere debet, id est intendere «heredem sibi dare oportere», et tunc heres *rem*, si Mancipi sit, Mancipio dare aut in iure cedere possessionemque tradere debet; si nec Mancipi sit, sufficit si tradiderit. Nam si Mancipi rem tantum tradiderit nec Mancipaverit, usucapione pleno iure fit legatarii; completur autem usucapio, sicut alio quoque loco diximus, mo-

bilium quidem rerum anno, earum vero, quae solo tenentur, biennio. 205. Est et illa differentia huius et per vindicationem legati, quod si eadem res duobus pluribusve per damnationem legata sit, si quidem coniunctim, plane singulis partes debentur, sicut in illo *quod per vindicationem legatum est*: si vero disiunctim, singulis solidum debetur. Ita fit, ut scilicet heres alteri rem, alteri aestimationem eius praestare debeat. Et in coniunctis deficientis portio non ad collegatarium pertinet, sed in hereditate remanet. 206. Quod autem diximus, deficientis portionem *in* per damnationem quidem legato in hereditate retineri, in per vindicationem vero collegatario ad crescere, admonendi sumus ante legem Papiam *hoc* iure civili ita fuisse; post legem vero Papiam deficientis portio caduca fit et ad eos pertinet, qui in eo testamento liberos habent. 207. Et quamvis prima causa sit in caducis vindicandis heredum liberos habentium, deinde, si heredes liberos non habeant, legatariorum liberos habentium, tamen, ipsa lege Papia significatur, ut collegatarius coniunctus, si liberos habeat, potior sit heredibus, etiamsi liberos habebunt. 208. Sed plerisque placuit, quantum ad hoc ius, quod lege Papia coniunctis constituitur, nihil interesse, utrum per vindicationem an per damnationem legatum sit. 209. Sinendi modo ita legamus: « Heres meus damnas esto sinere L. Titium hominem Stichum sumere sibi que habere ». 210. Quod genus legati plus quidem habet *quam* per vindicationem legatum, minus autem quam per damnationem. Nam eo modo non solum suam rem testator utiliter legare potest, sed etiam heredis sui, cum alioquin per vindicationem nisi suam rem legare non potest, per damnationem autem cuiuslibet extranei rem legare potest... 216. Per praeceptionem hoc modo legamus: « L. Titius hominem Stichum praecipito ». 217. Sed nostri quidem praeceptores nulli alii eo modo legari posse putant, nisi ei qui aliqua ex parte heres scriptus esset: praecipere enim esse praecipuum sumere; quod tantum in eius persona procedit, qui aliqua ex parte heres institutus est, quod is extra portionem hereditatis praecipuum legatum habiturus sit...

Gai. 2. 224. Sed olim quidem licebat totum patrimonium legatis atque libertatibus erogare nec quicquam heredi relinquere praeterquam inane nomen heredis; idque lex XII tabularum permittere videbatur, qua cavetur, ut quod quisque de re sua testatus esset, id ratum haberetur, his verbis: « Uti legassit suae rei, ita ius esto ». Qua *de causa* qui scripti heredes erant, ab hereditate se abstinebant, et idcirco plerique intestati moriebantur. 225. Itaque lata est lex Furia, qua, exceptis per-

sonis quibusdam, ceteris plus mille assibus legatorum nomine mortisve causa capere permissum non est. Sed [et] haec lex non perfecit quod voluit; qui enim verbi gratia quinque milium aeris patrimonium habebat, poterat quinque hominibus singulis milenos asses legando totum patrimonium erogare. 226. Ideo postea lata est lex Voconia, qua cautum est, ne cui plus legatorum nomine mortisve causa capere liceret, quam heredes caperent. Ex qua lege plane quidem aliquid utique heredes videbantur, se tamen fere vitium simile nascebatur; nam in multas legatariorum personas distributo patrimonio poterat *testator* adeo heredi minimum relinquere, ut non expediret heredi huius lucri gratia totius hereditatis onera sustinere. 227. Lata est itaque lex Falcidia, qua cautum est, ne plus ei legare liceat quam dodrantem. Itaque necesse est, ut heres quartam partem hereditatis habeat. Et hoc nunc iure utimur...

25. I RAPPORTI ASSOLUTI REALI IN SENSO PROPRIO (v. n. 81, 83, 84).

Gai. 2. 40. Sequitur ut admoneamus apud peregrinos quidem unum esse dominium; nam aut dominus quisque est, aut dominus non intellegitur. Quo iure etiam populus Romanus olim utebatur: aut enim ex iure Quiritium unusquisque dominus erat, aut non intellegebatur dominus. Sed postea divisionem accepit dominium, ut alius possit esse ex iure Quiritium dominus, alius in bonis habere. 41. Nam si tibi rem Mancipi neque Mancipavero neque in iure cessero, sed tantum tradidero, in bonis quidem tuis ea res efficitur, ex iure Quiritium vero mea permanebit, donec tu eam possidendo usucapias; semel enim impleta usucapione proinde pleno iure incipit, id est et in bonis et ex iure Quiritium, tua res esse, ac si ea Mancipata vel in iure cessa esset.

Gai. 2. 42. *Usucapio autem* mobilium quidem rerum anno completur, fundi vero et aedium biennio; et ita lege XII tabularum cautum est. 43. Ceterum etiam earum rerum usucapio nobis competit, quae non a domino nobis traditae fuerint, sive Mancipi sint eae res sive nec Mancipi, si modo eas bona fide acceperimus, cum crederemus eum qui traderet dominum esse... 45. Sed aliquando etiamsi maxime quis bona fide alienam rem possideat, non tamen illi usucapio procedit, veluti si quis rem furtivam aut vi possessam possideat; nam furtivam lex XII tabularum usucapi prohibet, vi possessam lex Iulia et Plautia. 46. Item provincialia praedia usucapionem non recipiunt... 48. Item liberos homines et res sacras et religiosas usucapi non posse manifestum est...

Gai 2. 66. Nec tamen ea tantum, quae traditione nostra fiunt, naturali nobis ratione adquiruntur, sed etiam quae occupando ideo adepti erimus, quia antea nullius essent; qualia sunt omnia quae terra mari caelo capiuntur. 67. Itaque si feram bestiam aut volucrem aut pisces ceperimus, simul atque captum fuerit, statim nostrum fit et eo usque nostrum esse intellegitur, donec nostra custodia coërceatur: cum vero custodiam nostram evaserit et in naturalem se libertatem receperit, rursus occupantis fit, quia nostrum esse desinit: naturalem autem libertatem recipere videtur, cum aut oculos nostros evaserit, aut, licet in conspectu sit nostro, difficilis tamen eius persecutio sit. 68. In iis autem animalibus, quae ex consuetudine abire et redire solent, veluti columbis et apibus, item cervis, qui in silvas ire et redire solent, talem habemus regulam traditam, ut si revertendi animum habere desierint, etiam nostra esse desinant et fiant occupantium: revertendi autem animum videntur desinere habere cum revertendi consuetudinem deseruerint. 69. Ea quoque, quae ex hostibus capiuntur, naturali ratione nostra fiunt. 70. Sed et id, quod per adfluvionem nobis adicitur, eodem iure nostrum fit. Per adfluvionem autem id videtur adici, quod ita paulatim flumen agro nostro adicit, ut aestimare non possimus, quantum quoquo momento temporis adiciatur: hoc est quod vulgo dicitur per adfluvionem id adici videri, quod ita paulatim adicitur, ut oculos nostros fallat. 71. Itaque si flumen partem aliquam ex tuo praedio resciderit et ad meum praedium pertulerit, haec pars tua manet. 72. At si in medio flumine insula nata sit, haec eorum omnium communis est, qui ab utraque parte fluminis prope ripam praedia possident: si vero non sit in medio flumine, ad eos pertinet, qui ab ea parte, qua proxima est, iuxta ripam praedia habent. 73. Praeterea id, quod in solo nostro ab aliquo aedificatum est, quamvis ille suo nomine aedificaverit, iure naturali nostrum fit, quia superficies solo cedit. 74. Multoque magis id accidit et in planta, quam quis in solo nostro posuerit, si modo radicibus terram complexa fuerit. 75. Idem contingit et in frumento, quod in solo nostro ab aliquo satum fuerit. 76. Sed si ab eo petamus fundum vel aedificium et impensas in aedificium vel in seminaria vel in sementem factas ei solvere nolumus, poterit nos per exceptionem doli mali repellere, utique si bonae fidei possessor fuerit. 77. Eadem ratione probatum est, quod in chartulis sive membranarum meis aliquis scripserit, licet aureis litteris, meum esse, quia litterae chartulis sive membranarum cedunt. Itaque si ego eos libros easve membranas petam nec impensam scripturae solvam, per exceptionem doli mali

summoveri poterò. 78. Sed si in tabula mea aliquis pinxerit veluti imaginem, contra probatur; magis enim dicitur tabulam picturae cedere. Cuius diversitatis vix idonea ratio redditur: certe secundum hanc regulam si me possidente petas imaginem tuam esse, nec solvas pretium tabulae, poteris per exceptionem doli mali summoveri; at si tu possideas, consequens est, ut utilis mihi actio adversum te dari debeat: quo casu nisi solvam impensam picturae, poteris me per exceptionem doli mali repellere, utique si bonae fidei possessor fueris. Illud palam est, quod sive tu subriperis tabulam sive alius, competit mihi furti actio. 79. In aliis quoque speciebus naturalis ratio requiritur. Proinde si ex uvis aut olivis aut spiciis meis vinum aut oleum aut frumentum feceris, quaeritur, utrum meum sit id vinum aut oleum aut frumentum, an tuum. Item si ex auro aut argento meo vas aliquod feceris, vel ex tabulis meis navem aut armarium aut subsellium fabricaveris, item si ex lana mea vestimentum feceris, vel si ex vino et melle meo mulsum feceris, sive ex medicamentis meis emplastrum vel collyrium feceris, quaeritur, utrum tuum sit id quod ex meo effeceris, an meum. Quidam materiam et substantiam spectandam esse putant, id est ut cuius materia sit, illius et res quae facta sit videatur esse, idque maxime placuit Sabino et Cassio. Alii vero eius rem esse putant, qui fecerit, idque maxime diversae scholae auctoribus visum est; sed eum quoque, cuius materia et substantia fuerit, furti adversus eum qui subriperit habere actionem: nec minus adversus eundem conditionem ei competere, quia extinctae res, licet vindicari non possint, condici tamen furibus et quibusdam aliis possessoribus possunt.

D. 45. 1. 38. 9 (*Ulpianus XLIX ad Sabinum*). «Habere» dupliciter accipitur: nam et eum habere dicimus, qui rei dominus est, et eum, qui dominus quidem non est, sed tenet: denique habere rem apud nos depositam solemus dicere.

Cl. 7. 25. 1 (*Imp. Iustinianus A. Iuliano pp., a. 530-531*). Antiquae subtilitatis ludibrium per hanc decisionem expellentes nullam esse differentiam patimur inter dominos, apud quos vel nudum «ex iure Quiritium» vel tantummodo «in bonis» reperitur, quia nec huius modi esse volumus distinctionem nec «ex iure Quiritium» nomen, quod nihil aenigmate discrepat nec umquam videtur neque in rebus apparet, sed est vacuum et superfluum verbum, per quod animi juvenum, qui ad primam veniunt legum audientiam, perterriti ex primis eorum cunabulis inutiles legis antiquae dispositiones accipiunt. sed sit plenissimus et legitimus quisque dominus sive

servi sui sive aliarum rerum ad se pertinentium.

D. 10. 3. 28 (*Papinianus VII quaestionum*). Sabinus ait in re communi neminem dominorum iure facere quicquam invito altero posse. unde manifestum est prohibendi ius esse: in re enim pari potiore causam esse prohibentis constat...

D. 8. 5. 8. 5 (*Ulpianus XVII ad edictum*). Aristo Cerellio Vitali respondit non putare se ex taberna casaria fumum in superiora aedificia iure immitti posse, nisi ei rei servitutem talem admittit. idemque ait: et ex superiore in inferiora non aquam, non quid aliud immitti licet: in suo enim alii hactenus facere licet, quatenus nihil in alienum immittat, fumi autem sicut aquae esse immissionem: posse igitur superiorem cum inferiore agere ius illi non esse id ita facere. Aifenum denique scribere ait posse ita agi ius illi non esse in suo lapidem caedere, ut in meum fundum fragmenta cadant, dicit igitur Aristo eum, qui tabernam casariam a Minturnensibus conduxit, a superiore prohiberi posse fumum immittere, sed Minturnenses ei ex conducto teneri: agique sic posse dicit cum eo, qui cum fumum immittat, ius ei non esse fumum immittere. ergo per contrarium agi poterit ius esse fumum immittere: quod et ipsum videtur Aristo probare. sed et interdictum « uti possidetis » poterit locum habere, si quis prohibeatur, qualiter velit, suo uti.

Ulp. 19. 2. Singularum rerum dominium nobis acquiritur mancipatione traditione usucapione in iure cessione *adiudicatione* lege. 3. Mancipatio propria species alienationis est rerum Mancipii, eaque fit certis verbis libripende et quinque testibus praesentibus... 7. Traditio propria est alienatio rerum nec Mancipii. harum rerum dominium ipsa traditione apprehendimus, scilicet si ex iusta causa traditae sunt nobis. 8. Usucapione dominium adipiscimur tam Mancipii rerum quam nec Mancipii. usucapio est autem domini adeptio per continuationem possessionis anni vel biennii: rerum mobilium anni, immobilium biennii. 9. In iure cessione quoque communis alienatio est et Mancipii rerum et nec Mancipii: quae fit per tres personas, in iure cedentis, vindicantis, addicentis... 16. Adiudicatione dominia nanciscimur per formulam familiae herciscundae, quae locum habet inter coheredes, et per formulam communi dividundo, cui locus est inter socios, et per formulam finium regundorum, quae est inter vicinos. nam si iudex uni ex heredibus aut sociis aut vicinis rem aliquam adiudicaverit, statim, illi acquiritur, sive Mancipii sive nec Mancipii sit. 17. Lege nobis acquiritur velut caducum vel ereptorium ex lege Papia Poppaea, item le-

gatum ex lege duodecim tabularum, sive Mancipii res sint sive nec Mancipii.

CI. 2. 3. 20 (*Imp. Diocletianus et Maximianus AA. et CC. Martiali*, 4. 293). Traditionibus et usucapionibus dominia rerum, non nudis pactis transferuntur.

CI. 7. 31. 1 (*Imp. Iustinianus A. Iobanni pp.*, a. 531). pr. Cum nostri animi vigilantia ex iure Quiritium nomen et substantiam sustulerit et communes exceptiones in omni loco valeant, id est decem vel viginti vel triginta annorum vel si quae sunt aliae maioris aevi continentes prolixitatem, satis inutile est usucapionem in Italicis quidem solis rebus admittere, in provincialibus autem recludere. sed et si quis res alienas, Italicas tamen, bona fide possidebat per biennium, miseri rerum domini excluderentur et nullus eis ad eas reservabatur regressus. quae et nescientibus dominis procedebant: quo nihil inhumanius erat, si homo absens et nesciens tam angusto tempore suis cadebat possessionibus. 1. Ideo per praesentem legem et in Italicis solis rebus, quae immobiles sunt vel esse intelleguntur, sicut annalem exceptionem, ita et usucapionem transformandam esse censemus: ut tantummodo et hic decem vel viginti annorum vel triginta et aliarum exceptionum tempora currant, huiusmodi angustiis penitus semotis.

D. 41. 1. 55 (*Proculus II epistularum*). In laqueum, quem venandi causa posueras, aper incidit: cum eo haereret, exemptum eum abstuli: num tibi videor tuum aprum abstulisse? et si tuum putas fuisse, si solutum eum in silvam dimissem, eo casu tuus esse desisset an maneret? et quam actionem tecum haberes, si desisset tuus esse, num in factum dari oporteret, quaero. respondit. laqueum videamus ne intersit, in publico an in privato posuerim et, si in privato posui, utrum in meo an in alieno, et, si in alieno, utrum permissu eius cuius fundus erat an non permissu eius posuerim: praeterea utrum in eo ita haeserit aper, ut expedire se non possit ipse, an diutius luctando expediturus se fuerit. summam tamen hanc puto esse, ut, si in meam potestatem pervenit, meus factus sit. Sin autem aprum meum ferum in suam naturalem laxitatem dimisisses et eo facto meus esse desisset, actionem mihi in factum dari oportere, veluti responsum est, cum quidam poculum alterius ex nave eiecisset.

D. 7. 1. 12. 5 (*Ulpianus XVII ad Sabinum*). Iulianus libro trigensimo quinto digestorum tractat: si fur decerpserit vel desecuerit fructus maturos pendentes, cui conditione teneatur, domino fundi an fructuario? et putat, quoniam fructus non fiunt fructuarii, nisi ab eo percipiantur, licet

ab alio terra separentur, magis proprietario conditionem competere, fructuario autem furti actionem, quoniam interfuit eius fructus non esse ablatos. Marcellus autem movetur eo, quod, si postea fructus istos nactus fuerit fructuarius, fortassis fiant eius: nam si fiunt, qua ratione hoc evenit? nisi ea, ut interim fierent proprietarii, mox adprehensi fructuarii efficientur, exemplo rei sub conditione legatae, quae interim heredis est, existente autem conditione ad legatarium transit. verum est enim conditionem competere proprietario: cum autem in pendenti est dominium (ut ipse Iulianus ait in fetu qui summittitur et in eo quod servus fructuarius per traditionem accepit nondum quidem pretio soluto, sed tamen ab eo satisfacto), dicendum est conditionem pendere magisque in pendenti esse dominium.

Gai. 1. 119. Est autem mancipatio... imaginaria quaedam venditio; quod et ipsum ius proprium civium Romanorum est, eaque res ita agitur: adhibitis non minus quam quinque testibus civibus Romanis puberibus et praeterea alio eiusdem conditionis, qui libram aeneam teneat, qui appellatur libri-pens, is, qui mancipio accipit, rem tenens ita dicit: Hunc ego hominem ex iure Quiritium meum esse aio isque mihi emptus esto hoc aere aeneaque libra; deinde aere percipit libram idque aes dat ei a quo mancipio accipit quasi pretii loco.

Gai. 2. 24. In iure cessio autem hoc modo fit: apud magistratum populi Romani, veluti praetorem, is cui res in iure ceditur rem tenens ita dicit: Hunc ego hominem ex iure Quiritium meum esse aio; deinde postquam hic vindicaverit, praetor interrogat eum qui cedit, an contra vindicet; quo negante aut tacente tunc ei qui vindicaverit, eam rem addicit; idque legis actio vocatur. hoc fieri potest etiam in provinciis apud praesides earum.

26. LE « SERVITUDES PRAEDIORUM » (v. n. 85).

D. 8. 1. 1 (*Marcianus III regularum*). Servitutes aut personarum sunt, ut usus et usufructus, aut rerum, ut servitutes rusticorum praediorum et urbanorum.

D. 50. 16. 86 (*Celsus V digestorum*). Quid aliud sunt « iura praediorum », quam praedia qualiter se habentia, ut bonitas salubritas amplitudo?

D. 8. 1. 8 pr. (*Paulus XV ad Plautium*). Ut pomum decerpere liceat et ut spatium et ut cenare in alieno possimus, servitus imponi non potest.

D. 8. 2. 26 (*Paulus XV ad Sabinum*). In re communi nemo dominorum

iure servitutis neque facere quicquam invito altero potest neque prohibere, quo minus alter faciat: nulli enim res sua servit...

D. 33. 2. 1 (*Paulus III ad Sabinum*). Nec usus nec ususfructus itineris actus viae aquaeductus legari potest, quia servitus servitutis esse non potest: nec erit utile ex senatus consulto, quo cavetur, ut omnium quae in bonis sint ususfructus legari possit, quia id neque in bonis neque extra bona sit. sed incerti actio erit cum herede, ut legatario, quamdiu vixerit, eundi agendi ducendi facultatem praestet aut ea servitus constituitur sub hac cautione, ut, si decesserit legatarius vel capite deminutus [ex magna causa] fuerit, restituatur.

D. 8. 1. 15. 1 (*Pomponius XXXIII ad Sabinum*). Servitutium non ea natura est, ut aliquid faciat quis, veluti viridia tollat aut amoeniorem prospectum praestet, aut in hoc, ut in suo pingat, sed ut aliquid patiatur aut non faciat.

D. 8. 2. 33 (*Paulus V epitomarum Alfeni digestorum*). Eum debere columnam restituere, quae onus vicinarum aedium ferebat, cuius essent aedes, quae servirent, non eum qui imponere vellet. nam cum in lege aedium ita scriptum esset: «paries oneri ferundo uti nunc est, ita sit», satis aperte significari in perpetuum parietem esse debere: non enim hoc his verbis dici ut in perpetuum idem paries aeternus esset, quod ne fieri quidem posset, sed uti eiusdem modi paries in perpetuum esset, qui onus sustineret: quemadmodum si quis alicui cavisset, ut servitutem praeberet, qui onus suum sustineret, in ea res, quae servit et tuum onus ferret, perisset, alia in locum eius dari debeat.

D. 8. 5. 6. 2 (*Ulpianus XVII ad edictum*). Etiam de servitute, quae oneris ferendi causa imposita erit, actio nobis competit, ut et onera ferat et aedificia reficiat ad eum modum, qui servitute imposita comprehensus est. et Gallus putat non posse ita servitutem imponi, ut quis facere aliquid cogere, sed ne ne facere prohiberet: nam in omnibus servitutibus refectionis ad eum pertinet, qui sibi servitutem adserit, non ad eum, cuius res servit. sed evaluit Servi sententia, in proposita specie, ut possit quis defendere ius sibi esse cogere adversarium reficere parietem ad onera sua sustinenda. Labeo autem hanc servitutem non hominem debere, sed rem, denique licere domino rem derelinquere scribit.

D. 8. 4. 11 (*Pomponius XXXIII ad Sabinum*). pr. Refectionis gratia accedendi ad ea loca, quae non servant. facultas tributa est his, quibus servitus debetur, qua tamen accedere eis sit necesse, nisi in cessione servitutis

nominatim praefinitum sit, qua accederetur: et ideo nec secundum rivum nec supra eum (si forte sub terra aqua ducatur) locum religiosum dominus soli facere potest, ne servitus intreat: et id verum est. sed et depressurum vel adlevaturum rivum, per quem aquam iure duci potestatem habes nisi si ne id faceres cautum sit. 1. Si per tuum fundum ius est mihi aquam rivo ducere, tacita haec iura sequuntur, ut reficerem mihi rivum liceat, ut adire, qua proxime possim, ad reficiendum eum ego fabrique mei, item ut spatium relinquat mihi dominus fundi, quo dextra et sinistra ad rivum adeam et quo terram limum lapidem harenam calcem iacere possim.

D. 8. 2. 28 (*Paulus XV ad Sabinum*). Foramen in imo pariete conclavis vel triclinii, quod esset proluendi pavimenti causa, id neque flumen esse neque tempore adquiri placuit. hoc ita verum est, si in eum locum nihil ex caelo aquae veniat (neque enim perpetuam causam habet quod manu fit): at quod ex caelo cadit, etsi non adsidue fit, ex naturali tamen causa fit et ideo perpetuo fieri existimatur. omnes autem servitutes praediorum perpetuas causas habere debent, et ideo neque ex lacu neque ex stagno concedi aquae ductus potest. stillicidii quoque immitendi naturalis et perpetua causa esse debet.

D. 8. 3. 33. 1 (*Africanus IX quaestionum*). Per plurium praedia aquam ducis quoquo modo imposita servitute: nisi pactum vel stipulatio etiam de hoc subsecuta est, neque eorum cuivis neque alii vicino poteris haustum ex rivo cedere: pacto enim vel stipulatione intervenientibus et hoc concedi solet, quamvis nullum praedium ipsum sibi servire neque servitutis fructus constitui potest.

D. 43. 20. 4 (*Iulianus XLI digestorum*). Lucio Titio ex fonte meo ut aquam duceret, cessi: quaesitum est, an et Maevio cedere possim, ut per eundem aquae ductum aquam ducat: et si putaveris posse cedi per eundem aquae ductum duobus, quemadmodum uti debeant. respondit: sicut iter actus via pluribus cedi vel simul vel separatim potest, ita aquae ducendae ius recte cedetur. sed si inter eos, quibus aqua cessa est, non convenit, quemadmodum utantur, non erit iniquum utile iudicium reddi, sicut inter eos, ad quos ususfructus pertinet, utile communi dividendo iudicium reddi plerisque placuit.

D. 8. 3. 7. 1 (*Paulus XXI ad edictum*). In rusticis autem praediis impedit servitutem medium praedium, quod non servit.

D. 8. 1. 8. 1 (*Paulus XV ad Plantium*). Si praedium tuum mihi serviat, sive ego partis praedii tui dominus esse coepero sive tu mei, per

partes servitus retinetur, licet ab initio per partes adquiri non poterat.

D. 50. 16. 242. 1 (*Iavolenus II ex posterioribus Labeonis*). Inter « proiec- tum » et « immissum » hoc interesse ait Labeo, quod proiectum esset id quod ita proveheretur ut nusquam requiesceret, qualia maeniana et sug- grundae essent: immissum autem, quod ita fieret, ut aliquo loco requiesceret, veluti tigna, trabes quae immitteretur.

D. 8. 2. 4 (*Paulus II institutionum*). Luminum in servitute constituta in adquisitionem videtur, ut vicinus lumina nostra excipiat: cum autem servitus imponitur, ne luminibus officiat, hoc maxime adepti videmur, ne ius sit vicino invitis nobis altius aedificare atque ita minuere lumina nostrorum aedificiorum.

27. USUFRUTTO E DIRITTI ANALOGHI (v. n. 86).

D. 7. 1. 1 (*Paulus III ad Vitellium*). Usus fructus est ius alienis rebus utendi fruendi salva rerum substantia.

D. 7. 6. 5 pr. (*Ulpianus XVII ad edictum*). Uti frui ius sibi esse solus potest intendere, qui habet usumfructum, dominus autem fundi non potest, quia qui habet proprietatem, utendi fruendi ius separatum non habet [: nec enim potest ei suus fundus servire] : de suo enim, non de alieno iure quemque agere oportet.

D. 7. 1. 13. 4 (*Ulpianus XVIII ad Sabinum*). Fructuarius causam proprietatis deteriore facere non debet, meliorem facere potest. et aut fundi est ususfructus legatus, et non debet neque arbores frugiferas excidere, neque villam diruere, nec quicquam facere in perniciem proprietatis. et si forte voluptarium fuit praedium, viridaria vel gestationes vel deambulationes arboribus infructuosas opacas atque amoenas habens, non debet deicere, ut forte hortos olitorios faciat vel aliud quid, quod ad redditum spectat.

D. 7. 1. 9 pr. (*Ulpianus XVII ad Sabinum*). Item si fundi ususfructus sit legatus, quidquid in fundo nascitur, quidquid inde percipi potest, ipsius fructus est, sic tamen ut boni viri arbitratu fruatur. nam et Celsus libro octavo decimo digestorum scribit cogi eum posse recte colere.

D. 7. 1. 15. 1 (*Ulpianus XVIII ad Sabinum*). Mancipiorum quoque usufructu legato non debet abuti, sed secundum condicionem eorum uti: nam si librarium rus mittat et qualum et calcem portare cogat, histrionem balniatorem faciat, vel de symphonia atriensem, vel de palaestra sterco- randis latrinis praeponat, abuti videbitur proprietate.

D. 7.9.1 pr. (*Ulpianus LXXIX ad edictum*). Si cuius rei usus fructus legatus sit; acquissimum praetori visum est de utroque legatarium cavere: et usurum se boni viri arbitrati et, cum ususfructus ad eum pertinere desinet, restitutorum quod inde exstabit.

D. 7.8.2 pr. (*Ulpianus XVII ad Sabinum*). Cui usus relictus est, uti potest, frui non potest...

D. 7.8.14.3 (*Ulpianus XVII ad Sabinum*). Poterit autem apud alium esse usus, apud alium fructus sine usu, apud alium proprietas: veluti si qui habet fundum legaverit Titio usum, mox heres eius tibi fructum legaverit vel alio modo constituerit.

D. 7.8.4.1 (*Ulpianus XVII ad Sabinum*). Mulieri autem si usus relictus sit, posse eam et cum marito habitare Quintus Mucius primus admisit, ne ei matrimonio carendum foret, cum uti vult domo. nam per contrarium quin uxor cum marito possit habitare, nec fuit dubitatum. quid ergo si viduae legatus sit, an nuptiis contractis post constitutum usum mulier habitare cum marito possit? et est verum, ut et Pomponius libro quinto et Papinianus libro nono decimo quaestionum probat, posse eam cum viro et postea nubentem habitare. hoc amplius Pomponius ait et cum socero habitaturam.

D. 7.8.19 (*Paulus III ad Vitellium*). Usus pars legari non potest: nam frui quidem pro parte possumus, uti pro parte non possumus.

D. 41.3.10.1 (*Ulpianus XVI ad edictum*). Hoc iure utimur, ut servitutes per se nusquam longo tempore capi possint, cum aedificiis possint.

D. 8.5.10 pr. (*Ulpianus LIII ad edictum*). Si quis diuturno usu et longa quasi possessione ius aquae ducendae nactus sit, non est ei necesse docere de iure, quo aqua constituta est, veluti ex legato vel alio modo, sed utilem habet actionem, ut ostendat per annos forte tot usum se non vi non clam non precario possedissee.

D. 8.2.6 (*Gaius VII ad edictum provinciale*). Haec autem iura similiter ut rusticorum quoque praediorum certo tempore non utendo pereunt: nisi quod haec dissimilitudo est, quod non omnimodo pereunt non utendo, sed ita, si vicinus simul libertatem usucipiat, veluti si aedes tuae aedibus meis serviant, ne altius tollantur, ne luminibus mearum aedium officiantur, et ego per statutum tempus fenestras meas praefixas habuero vel obstruxero, ita demum ius meum amitto, si tu per hoc tempus aedes tuas altius sublatas habueris: alioquin si nihil novi feceris, retineo servitutem. item si tigni immissi aedes tuae servitutem debent et ego exemero tignum, ita demum

amitto ius meum, si tu foramen, unde exemptum est tignum, obturaveris et per constitutum tempus ita habueris: alioquin si nihil novi feceris, integrum ius suum permanet.

28. GLI ALTRI RAPPORTI ASSOLUTI REALI IN SENSO IMPROPRIO (v. n. 87).

D. 6. 3. 1 (*Paulus XXI ad edictum*). pr. Agri civitatum alii vectigales vocantur, alii non. vectigales vocantur qui in perpetuum locantur, id est hac lege, ut *quandiu* pro his vectigal pendatur, *tamdiu* neque ipsis, qui conduxerint, neque his, qui in locum eorum successerunt, auferri eos liceat: non vectigales sunt, qui ita colendi dantur, ut privatim agros nostros colendos dare solemus. 1. Qui in perpetuum fundum fruendum conduxerunt a municipibus, quamvis non efficiantur domini, tamen placuit competere eis in rem actionem adversus quemvis possessorem, sed et adversus ipsos municipales...

D. 6. 3. 2 (*Ulpianus XVII ad Sabinum*)... ita tamen si vectigal solvant.

D. 20. 1. 31 (*Scaevola I responsorum*)₂ pr. Lex vectigali fundo dicta erat, ut, si post certum temporis vectigal solutum non esset, is fundus ad dominum redeat: postea is fundus a possessore pignori datus est: quaesitum est, an recte pignori datus est. respondit, si pecunia intercessit, pignus esse. 1. Item quaesitum, si, cum in exsolutione vectigalis tam debitor quam creditor cessasset et propterea pronuntiatum esset fundum secundum legem domini esse, cuius potior causa esset. respondit, si ut proponeretur vectigali non soluto iure suo dominus usus esset, etiam pignoris ius evanuisse.

Cl. 4. 66. 1. (*Imp. Zeno A. Sebastiano pp.*, a. 476-484). Ius emphyteuticarium neque conductionis neque alienationis esse titulis addicendum, sed hoc ius tertium sit constitutum ab utriusque memoratorum contractuum societate seu similitudine separatum, conceptionem definitionemque habere propriam et iustum esse validumque contractum, in quo cuncta, quae inter utrasque contrahentium partes super omnibus vel etiam fortuitis casibus pactionibus scriptura interveniente habitis placuerint, firma illibataque perpetua stabilitate modis omnibus debeant custodiri...

Cl. 4. 66. 2 (*Imp. Iustinianus A. Demostheni pp.*, a. 529). pr. In emphyteuticariis contractibus sancimus, si quidem aliae pactiones in emphyteuticis instrumentis fuerint conscriptae, easdem et in aliis omnibus capitulis observari et de reiectione eius, qui emphyteusin suscepit, si solitam pensionem vel publicarum functionum apochas non praestiterit. 1. Sin

autem nihil super hoc capitulo fuerit pactum, sed per totum triennium neque pecunias solverit neque apochas domino tributorum reddiderit, volenti ei licere eum a praediis emphyteuticariis repellere: nulla ei adlegatione nomine meliorationis vel eorum quae emponemata dicuntur vel poenae opponenda, sed omni modo eo, si dominus voluerit, repellendo neque praetendente, quod non est super hac causa inquietatus, cum neminem oportet conventionem vel admonitionem expectare sed ultro sese offerre et debitum spontanea voluntate persolvere, secundum quod et anteriore lege nostri numinis generaliter cautum est.

D. 43. 18. 2 (*Gaius XXV ad edictum provinciale*). Superficiaras aedes appellamus, quae in conducto solo positae sunt: quarum proprietas et civili et naturali iure eius est, cuius et solum.

D. 6. 1. 74 (*Paulus XXI ad edictum*). (Superficiarius), id est qui in alieno solo superficiem ita habet, ut certam pensionem praestet.

Isidorus, *Origines* 5, 25, 23. Fiducia est, cum res aliqua, sumendae mutuae pecuniae gratia, vel mancipatur vel in iure ceditur.

D. 13. 7. 9. 2 (*Ulpianus XXVIII ad edictum*). Proprie pignus dicimus, quod ad creditorem transit, hypothecam, cum non transit nec possessio ad creditorem.

D. 20. 1. 11. 2 (*Marcianus libro sing. ad formulam hypothecariam*). Ususfructus an possit pignori hypothecae dari, quaesitum est, sive dominus proprietatis convenerit sive ille qui solum usumfructum habet. et scribit Papinianus libro undecimo responsorum tuendum creditorem: et si velit cum creditore proprietarius agere « non esse ei ius uti frui invito se », tali exceptione eum praetor tuebitur: « si non inter creditorem et eum ad quem ususfructus pertinet convenerit, ut ususfructus pignori sit ». nam et cum emptorem usus fructus tuetur praetor, cur non et creditorem tuebitur? eadem ratione et debitori obicietur exceptio.

D. 20. 1. 12 (*Paulus LXVIII ad edictum*). Sed an viae itineris actus aquaeductus pignoris conventio locum habeat videndum esse Pomponius ait, ut talis pactio fiat, ut, quamdiu pecunia soluta non sit, eis servitutibus creditor utatur (scilicet si vicinum fundum habeat) et, si intra diem certum pecunia soluta non sit, vendere eas vicino liceat: quae sententia propter utilitatem contrahentium admittenda est.

D. 20. 1. 4 (*Gaius libro sing. de formula hypothecaria*). Contrahitur hypotheca per pactum conventum, cum quis paciscatur, ut res propter aliquam obligationem sint hypothecae nomine obligatae: nec ad rem pertinet,

quibus fit verbis, sicuti est et in his obligationibus quae consensu contrahuntur. et ideo et sine scriptura si convenit, ut hypotheca sit, et probari poterit, res obligata erit de qua conveniunt. fiunt enim de his scripturae, ut quod actum est per eas facilius probari poterit: et sine his autem valet quod actum est, si habeat probationem: sicut et nuptiae sunt, licet testationes in scriptis habitae non sunt.

D. 44. 2. 30. 1 (*Paulus XIV quaestionum*). Latinus Largus: cum de hereditate inter Maevium, ad quem pertinebat, et Titium, qui controversiam moverat, transigeretur, traditio rerum hereditariarum Maevio heredi a Titio facta est, in qua traditione etiam fundum ei suum proprium, quem ante multos annos avo eiusdem Maevii heredis obligaverat quemque alii postea in obligationem deduxerat, ex causa pacti tradidit. his gestis posterior Titii creditor ius suum persecutus est et optinuit. post hoc iudicium Maevius heres repperit in rebus avitis chirographum eiusdem Titii ante multos annos conscriptum, per quod apparuit eum fundum, qui in causam transactionis venerat, etiam avo suo ab eodem Titio fuisse obligatum. cum ergo constet prius avo Maevii heredis in obligationem eundem fundum datum, de quo Maevius superatus est, quaero, an ius avi sui, quod tunc, cum de eodem fundo ageretur, ignorabat, nulla exceptione opposita exsequi possit. respondi: si de proprietate fundi litigatur et secundum actorem pronuntiatum fuisset, diceremus petenti ei, qui in priore iudicio victus est, obstaturam rei iudicatae exceptionem, quoniam de eius quoque iure quaesitum videtur, cum actor petitionem implet. quod si possessor absolutus amissa possessione eundem ab eodem, qui prius non optinuit, peteret, non obesset ei exceptio: nihil enim in suo iudicio de iure eius statutum videretur. cum autem pignoratitia actum est adversus priorem creditorem, potest fieri, ut de iure possessoris non sit quaesitum, quia non, ut in proprietatis quaestione quod meum est alterius non est, ita in obligatione utique consequens est, ut non sit alii obligatum, quod hic probabit sibi teneri. et probabilius dicitur non obstare exceptionem, quoniam de iure possessoris quaesitum non est, sed de sola obligatione. in proposita autem quaestione magis me illud movet, numquid pignoris ius extinctum sit dominio adquisito: neque enim potest pignus perseverare domino constituto creditore. actio tamen pignoratitia competit: verum est enim et pigneri datum et satisfactum non esse, quare puto non obstare rei iudicatae exceptionem.

29. LA « POSSESSIO » E LA « QUASI POSSESSIO » (v. n. 88).

Festus, *de verborum significatione*, sub voce « *Possessio* ». *Possessio* est, ut definit Aelius Gallus, usus quidem agri aut aedificii, non ipse fundus aut ager: non enim *possessio* est <e> rebus, quae tangi possunt, <neque> qui dicit se possidere, *is suam rem* potest dicere.

D. 41. 2. 1 pr. (*Paulus LIV ad edictum*). *Possessio* appellata est, ut et Labeo ait, a sedibus quasi positio, quia naturaliter tenetur ab eo qui ei insistit: quam Graeci κατοχήν dicunt.

D. 41. 1. 12. 1 (*Ulpianus LXIX ad edictum*). Nihil commune habet proprietas cum *possessione*: et ideo non denegatur ei interdictum uti possidetis, qui coepit rem vindicare: non enim videtur *possessioni* renuntiasse, qui rem vindicavit.

D. 41. 2. 18 pr. (*Celsus XXIII digestorum*). Quod meo nomine possideo, possum alieno nomine possidere: nec enim muto mihi causam *possessionis*, sed desino possidere et alium possessorem ministerio meo facio. nec idem est possidere et alieno nomine possidere: nam possidet, cuius nomine possidetur, procurator alienae possessioni praestat ministerium.

D. 43. 26. 15. 4 (*Pomponius XXIX ad Sabinum*). Eum, qui precario rogaverit ut sibi possidere liceat, nancisci possessionem non est dubium: an is quoque possideat, qui rogatus sit, dubitatum est, placet autem penes utrumque esse eum hominem, qui precario datus esset: penes eum qui rogasset, quia possideat corpore; penes dominum, quia non discesserit animo possessione.

D. 41. 2. 3. 5 (*Paulus LIV ad edictum*)... plures eandem rem in solidum possidere non possunt: contra naturam quippe est, ut, cum ego aliquid teneam, tu quoque id tenere videaris. Sabinus tamen scribit eum qui precario dederit et ipsum possidere et eum qui precario acceperit. idem Trebatius probabat existimans posse alium iuste, alium iniuste possidere, duos iniuste vel duos iuste non posse. quem Labeo reprehendit, quoniam in summa possessionis non multum interest, iuste quis an iniuste possideat: quod est verius, non magis enim eadem possessio apud duos esse potest, quam ut tu stare videaris in eo loco, in quo ego sto, vel in quo ego sedeo, tu sedere videaris.

D. 43. 26. 1 pr. (*Ulpianus I institutionum*). Precarium est, quod precibus petenti utendum conceditur tamdiu, quamdiu is, qui concessit, patitur.

D. 41. 2. 3. 1 (*Paulus LIV ad edictum*). Et apiscimur possessionem corpore et animo, neque per se animo aut per se corpore. quod autem diximus et corpore et animo acquirere nos debere possessionem, non utique ita accipiendum est, ut qui fundum possidere velit, omnes glebas circumambulet: sed sufficit quamlibet partem eius fundi introire, dum mente et cogitatione hac sit, uti totum fundum usque ad terminum velit possidere.

D. 41. 2. 3. 12 (*Paulus LIV ad edictum*). Ceterum animo nostro, corpore etiam alieno possidemus, sicut diximus per colonum et servum. nec movere nos debet, quod quasdam res etiam ignorantes possidemus, id est quas servi peculiariter paraverunt: nam videmur eas eorundem et animo et corpore possidere.

D. 41. 2. 44. 2 (*Papinianus XXIII quaestionum*) ... cum de amittenda possessione quaeratur, multum interesse dicam, per nosmet ipsos an per alios possideremus: nam eius quidem, quod corpore nostro teneremus, possessionem amitti vel animo vel etiam corpore, si modo eo animo inde digressi fuisset, ne possideremus: eius vero, quod servi vel etiam coloni corpore possidetur, non aliter amitti possessionem, quam si eam alius ingressus fuisset, eamque amitti nobis quoque ignorantibus...

D. 41. 2. 3. 11 (*Paulus LIV ad edictum*). Saltus hiberenos aestivosque animo possidemus, quamvis certis temporibus eos relinquamus.

D. 41. 2. 1. 14 (*Paulus LIV ad edictum*). Per servum, qui in fuga sit, nihil posse nos possidere Nerva filius ait, licet respondeatur, quamdiu ab alio non possideatur, a nobis eum possideri ideoque interim etiam usucapi. sed utilitatis causa receptum est, ut impleatur usucapio, quamdiu nemo nactus sit eius possessionem. possessionem autem per eum adquiri, sicut per eos, quos in provincia habemus, Cassii et Iuliani sententia est.

Gai. 4. 148. Retinendae possessionis causa solet interdictum reddi, cum ab utraque parte de proprietate alicuius rei controversia est, et ante quaeritur, uter ex litigatoribus possidere et uter petere debeat; cuius rei gratia comparata sunt « uti possidetis » et « utrubi ». 149. Et quidem « uti possidetis » interdictum de fundi vel aedium possessione redditur, « utrubi » vero de rerum mobilium possessione. 150. Et si quidem de fundo vel aedibus interdictum, eum potius esse praetor iubet, qui eo tempore quo interdictum redditur nec vi nec clam nec precario ab adversario possideat; si vero de re mobili, eum potius esse iubet, qui maiore parte eius anni nec vi nec clam nec precario ab adversario possederit: idque

satis *ipsis* verbis interdictorum significatur. 151. Sed in « utrubi » interdicto non solum sua *cuique* possessio prodest, sed etiam alterius, quam iustum est ei accedere, veluti eius cui heres extiterit eiusque a quo emerit vel ex donatione aut dotis nomine acceperit. Itaque si nostrae possessioni iuncta alterius iusta possessio exsuperat adversarii possessionem, nos eo interdicto vincimus. Nullam autem propriam possessionem habenti accessio temporis nec datur nec dari potest; nam ei, quod nullum est, nihil accedere potest. Sed et si vitiosam habeat possessionem, id est aut vi aut clam aut precario ab adversario adquisitam, non datur accessio; *nam ei possessio* sua nihil prodest. 152. Annus autem retrorsus numeratur. Itaque si tu verbi gratia VIII mensibus possederis prioribus, et ego VII posterioribus, ego potior ero, quod trium priorum mensium possessio nihil tibi in hoc interdicto prodest, quod alterius anni possessio est. 153. Possidere autem videmur non solum si ipsi possideamus, sed etiam si nostro nomine aliquis in possessione sit, licet *is* nostro *inri* subiectus non sit, qualis est colonus et inquilinus; per eos quoque, apud quos deposuerimus, aut quibus commodaverimus, aut quibus gratuitam habitationem *praestiterimus*, ipsi possidere *videmur*. Et hoc est quod vulgo dicitur retineri possessionem posse per quemlibet, qui nostro nomine sit in possessione. Quin etiam plerique putant animo quoque *retineri possessionem*, *id est ut quamvis neque ipsi simus in possessione* neque nostro nomine alius, tamen si non relinquendae possessionis animo, sed postea reversuri inde discesserimus, retinere possessionem videamur. Adipisci vero possessionem per quos possimus, secundo commentario rettulimus. Nec ulla dubitatio est, quin animo possessionem adipisci non possimus. 154. Reciperandae possessionis causa solet interdictum dari, si quis ex possessione vi deiectus sit, nam ei proponitur interdictum, cuius principium est « unde tu illum vi deiecasti », per quod is qui *deiecit* cogitur ei restituere rei possessionem, si modo is qui deiectus est nec vi nec clam nec precario *ab eo possederit*; namque eum, qui a me vi aut clam aut precario possidet, impune *deicio*. 155. Interdum tamen etsi eum vi deiecerim, qui a me vi aut clam aut precario *possederit*, cogor ei restituere possessionem, veluti si armis eum vi deiecerim; *nam* propter atrocitatem delicti in tantum patior actionem, ut omni modo debeam ei restituere possessionem. Armorum autem appellatione non solum scuta et gladios et galeas significari intellegemus, sed et fustes et lapides.

30. LE « OBLIGATIONES » (v. n. 90).

L. 3. 13 pr. ...Obligatio est iuris vinculum, quo necessitate adstringimur alicuius solvendae rei secundum nostrae civitatis iura.

D. 44. 7. 3 pr. (*Paulus II institutionum*). Obligationum substantia non in eo consistit, ut aliquod corpus nostrum aut servitutem nostram faciat, sed ut alium nobis obstringat ad dandum aliquid vel faciendum vel praestandum.

D. 40. 7. 9. 2. (*Ulpianus XXVIII ad Sabinum*). ...ea enim in obligatione consistere, quae pecunia lui praestarique possunt.

D. 50. 17. 185. (*Celsus VIII digestorum*). Impossibile nulla obligatio est.

D. 46. 1. 16. 4. (*Iulianus libro LIII digestorum*). Naturales obligationes non eo solo aestimantur, si actio aliqua eorum nomine competit, verum etiam cum soluta pecunia repeti non potest: nam licet minus proprie debere dicantur naturales debitores, per abusionem intellegi possunt debitores et, qui ab his pecuniam recipiunt, debitum sibi recepisse.

D. 50. 16. 10. (*Ulpianus VI ad edictum*). « Creditores » accipiendos esse constat eos, quibus debetur ex quacumque actione vel persecutione, vel iure civili sine ulla exceptionis perpetuae remotione, vel honorario, vel *extraordinario*, sive pure, sive in diem, vel sub condicione. quod si natura debeatur non sunt loco creditorum. sed [et] si non sit mutua pecunia, sed contractus, creditores accipiuntur.

D. 50. 16. 108. (*Modestinus IV pandectarum*). « Debitor » intellegitur is, a quo invito exigi pecunia potest.

31. LE « OBLIGATIONES CONTRACTAE » DEL « IUS CIVILE VETUS » (v. n. 91).

Gai 3. 90. Re contrahitur obligatio veluti mutui datione. *Mutui autem datio* proprie in his [fere] rebus contingit, quae [res] pondere numero mensura constant, qualis est pecunia numerata vinum oleum frumentum aes argentum aurum. Quas res aut numerando aut metiendo aut pendendo in hoc damus, ut accipientium fiant et quandoque nobis non eadem, sed aliae eiusdem naturae reddantur. Unde etiam mutuum appellatum est, quia quod ita tibi a me datum est ex meo tuum fit. 91. Is quoque, qui non debitum accepit ab eo qui per errorem solvit, re obligatur: nam proinde ei condici potest « si paret eum dare oportere », ac

si mutuum accepisset. Unde quidam putant pupillum aut mulierem, cui sine tutoris auctoritate non debitum per errorem datum est, non teneri conditione, non magis quam mutui datione. Sed haec species obligationis non videtur ex contractu consistere, quia is, qui solvendi animo dat, magis distrahere vult negotium quam contrahere.

Gai. 3. 92. Verbis obligatio fit ex interrogatione et responsione, veluti « dari spondes? spondeo, dabis? dabo, promittis? promitto, fideipromittis? fideipromitto, fideiubeo? fideiubeo, facies? faciam ». 93. Sed haec

quidem verborum obligatio « dari spondes? spondeo » propria civium Romanorum est; ceterae vero iuris gentium sunt, itaque inter omnes homines sive cives Romanos sive peregrinos valent. Et quamvis ad Graecam vocem expressae fuerint, veluti hoc modo (Δώσεις Δύω? Ὁμολογᾷ

Ὁμολογᾷ Πίστει κελεύεις; Πίστει κελεύω Ποιήσεις; Ποιήσω), [etiam haec] tamen inter cives Romanos valent, si modo Graeci sermonis intellectum habeant. Et e contrario quamvis latine enuntientur, tamen

etiam inter peregrinos valent, si modo Latini sermonis intellectum habeant. At illa verborum obligatio « Dari spondes? Spondeo » adeo propria civium Romanorum est, ut ne quidem in Graecum sermonem per interpretationem proprie transferri possit, quamvis dicatur a Graeca voce figurata esse. 94. Unde dicitur uno casu hoc verbo peregrinum quoque obligari posse, veluti si imperator noster principem alicuius peregrini populi de pace ita interroget: « pacem futuram spondes? » vel ipse eodem modo interrogetur. Quod nimium subtiliter dictum est, quia, si quid adversus pactionem fiat, non ex stipulatu agitur, sed iure belli res vindicatur...

97. Si id, quod dari stipulamur, tale sit, ut dari non possit, inutilis est stipulatio, veluti si quis hominem liberum, quem servum esse credebat, aut mortuum, quem vivum esse credebat, aut locum sacrum vel religiosum, quem putabat humani iuris esse, dari stipuletur. 97a. Item si quis rem quam in rerum natura esse non potest, veluti hippocentaurum, stipuletur, aequè inutilis est stipulatio. 98. Item si quis sub ea conditione stipuletur, quae existere non potest, veluti si digito caelum tetigerit, inutilis est stipulatio. Sed legatum sub impossibili conditione relictum nostri praecipites proinde debere putant, ac si sine conditione relictum esset; diversae scholae auctores nihilo minus legatum inutile existimant quam stipulationem. Et sane vix idonea diversitatis ratio reddi potest. 99. Praeterea inutilis est stipulatio, si quis ignorans rem suam esse dari sibi eam stipuletur; quippe quod alicuius est, id ei dari non potest. 100. Denique

inutilis est talis stipulatio, si quis ita dari stipuletur: « post mortem meam dari spondes? » vel ita: « post mortem tuam dari spondes? » *valet autem, si quis ita dari stipuletur: « cum moriar dari spondes? » vel ita: « cum morieris dari spondes? »* id est ut in novissimum vitae tempus stipulatoris aut promissoris obligatio conferatur. Nam inelegans esse visum est ab heredis persona incipere obligationem. Rursum ita stipulari non possumus: « pridie quam moriar », aut « pridie quam morieris dari spondes? » quia non potest aliter intellegi pridie quam aliquis morietur, quam si mors secuta sit; rursus morte secuta in praeteritum reducitur stipulatio et quodam modo talis est: « heredi meo dari spondes? » quae sane inutilis est. 101. Quaecumque de morte diximus, eadem et de capitis deminutione dicta intellegimus. 102. Adhuc inutilis est stipulatio, si quis ad id, quod interrogatus erit, non responderit, veluti si sestertia x a te dari stipuler et tu nummum sestertium v milia promittas, aut si ego pure stipuler, tu sub conditione promittas. 103. Praeterea inutilis est stipulatio, si ei dari stipulemur, cuius iuri subiecti non sumus. Unde illud quaesitum est, si quis sibi et ei, cuius iuri subiectus non est, dari stipuletur, in quantum valeat stipulatio. Nostri praeceptores putant in universum valere et proinde ei soli, qui stipulatus sit, solidum deberi, atque si extranei nomen non adiecisset. Sed diversae scholae auctores dimidium ei deberi existimant, pro altera vero parte inutilem esse stipulationem. 103a. Alia causa est si ita stipulatus sim: *mibi aut Titio* « dari spondes? » quo casu constat mibi solidum deberi et me solum ex ea stipulatione agere posse, quamquam etiam Titio solvendo liberaris. 104. Praeterea inutilis est stipulatio, si ab eo stipuler, qui iuri meo subiectus est, item si is a me stipuletur. Servus quidem et qui in mancipio est et *filia familias* et quae in manu est non solum ipsi, cuius iuri subiecti subiectaeve sunt, obligari non possunt, sed ne alii quidem ulli. 105. Mutum neque stipulari neque promittere posse palam est. Idem etiam in surdo receptum est; quia et is qui stipulatur verba promittentis, et qui promittit verba stipulantis exaudire debet. 106. Furiosus nullum negotium gerere potest, quia non intellegit quid agat. 107. Pupillus omne negotium recte gerit, ut tamen, sicubi tutoris auctoritas necessaria sit, adhibeatur, veluti si ipse obligetur: nam alium sibi obligare etiam sine tutoris auctoritate potest. 108. Idem iuris est in feminis, quae in tutela sunt. 109. Sed quod diximus de pupillo, utique de eo verum est, qui iam aliquem intellectum habet. Nam infans et qui infanti proximus est non multum a furioso differt, quia

huius aetatis pupilli nullum intellectum habent: sed in his pupillis *propter* utilitatem benignior iuris interpretatio facta est. 110. Possumus tamen ad id quod stipulamur alium adhibere, quid idem stipuletur; quem vulgo adstipulatorem vocamus. 111. Et huic proinde actio competit proindeque ei recte solvitur ac nobis; sed quidquid consecutus erit, mandati iudicio nobis restituere cogetur... 115. Pro eo quoque, qui promittit, solent alii obligari: quorum alios sponsores, alios fidepromissores, alios fideiussores appellamus. 116. Sponsor ita interrogatur: « idem dari spondes? » fidepromissor ita: « idem fidepromittis? » fideiussor ita: « idem fide tua esse iubes? » Videbimus de his autem, quo nomine possint proprie appellari, qui ita interrogantur: « idem dabis? Idem promittis? Idem facies? ». 117. Sponsores quidem et fidepromissores et fideiussores saepe solemus accipere, dum curamus, ut diligentius nobis cautum sit: adstipulatorem vero fere tunc solum adhibemus, cum ita stipulamur, ut aliquid post mortem nostram detur. *Quia enim ut ita nobis detur* stipulando nihil agimus, adhibetur adstipulator, ut is post mortem nostram agat; qui si quid fuerit consecutus, de restituendo eo mandati iudicio heredi meo tenetur...

Gai. 3. 128. Litteris obligatio fit veluti in nominibus transcripticiis. Fit *autem* nomen transcripticium duplici modo, vel a re in personam vel a persona in personam. 129. *A re in personam* transcriptio fit, veluti si id, quod ~~tu~~ ex emptionis causa aut conductionis aut societatis mihi debeas, id expensum tibi tulero. 130. *A persona in personam* transcriptio fit, veluti si id quod mihi Titius debet, tibi id expensum tulero, id est si Titius te delegaverit mihi. 131. Alia causa est eorum nominum, quae arcaria vocantur. In his enim *rei*, non litterarum obligatio consistit, quippe non aliter valent, quam si numerata sit pecunia: numeratio autem pecuniae rei facit obligationem. Qua de causa recte dicemus arcaria nomina nullam facere obligationem, sed obligationis factae testimonium praebere. 132. Unde *non* proprie dicitur arcariis nominibus etiam peregrinos obligari, quia non ipso nomine, *sed numeratione* pecuniae obligantur: quod genus obligationis iuris gentium est. 133. Transcripticiis vero nominibus an obligentur peregrini, merito quaeritur, quia quodam modo iuris civilis est talis obligatio; quod Nerva placuit. Sabino autem et Cassio visum est, si a re in personam fiat nomen transcripticium, etiam peregrinos obligari; si vero a persona in personam, non obligari. 134. Praeterea litterarum obligatio fieri videtur chirographis et syngraphis, id est si quis debere se aut daturum

se scribat; ita scilicet, si eo nomine stipulatio non fiat. Quod genus obligationis proprium peregrinorum est.

Gai. 2. 60. Sed cum fiducia contrahitur aut cum creditore pignoris iure, aut cum amico, quo tutius nostrae res apud eum sint, si quidem cum amico contracta sit fiducia, sane omnimodo competit ususreceptio; si vero cum creditore, soluta quidem pecunia omnimodo competit, nondum vero soluta ita demum competit, si neque conduxerit eam rem a creditore debitor, neque precario rogaverit, ut eam rem possidere liceret; quo casu lucrativa ususcipio competit.

D. 16. 3. 1 pr. (*Ulpianus XXX ad edictum*). Depositum est, quod custodiendum alicui datum est, dictum ex eo quod ponitur: praepositio enim de augeat depositum, ut ostendat totum fidei eius commissum, quod ad custodiam rei pertinet.

D. 16. 3. 29 (*Paulus II sententiarum*). Si sacculum vel argentum signatum deposuero et is penes quem depositum fuit me invito contrectaverit, et depositi et furti actio mihi in eum competit. Si ex permissu meo deposita pecunia is penes quem deposita est utatur, ut in ceteris bonae fidei iudicii usuras eius nomine praestare mihi cogitur.

D. 16. 3. 1. 1, 2 (*Ulpianus XXX ad edictum*). — Praetor ait: « Quod neque tumultus, neque incendii neque ruinae neque naufragii causa depositum sit, in simplum, earum autem rerum, quae supra comprehensae sunt, in ipsum in duplum, in heredem eius, quod dolo malo eius factum esse dicetur qui mortuus sit, in simplum, quod ipsius, in duplum iudicium dabo ». Merito has causas deponendi separavit praetor, quae continent fortuitam causam depositionis ex necessitate descendente, non ex voluntate proficiscentem.

D. 16. 3. 6 (*Paulus II ad edictum*). Proprie autem in sequestre est depositum, quod a pluribus in solidum certa condicione custodiendum reddendumque traditur.

D. 13. 6. 1 pr., 1 (*Ulpianus XXVIII ad edictum*). Ait praetor: « Quod quis commodasse dicetur, de eo iudicium dabo ». Huius edicti interpretatio non est difficilis. unum solummodo notandum, quod qui edictum concepit commodati fecit mentionem, cum Paconius utendi fecit mentionem. inter commodatum autem et utendum datum Labeo quidem ait tantum interesse, quantum inter genus et speciem: commodari enim rem mobilem, non etiam soli, utendam dari etiam soli, sed ut apparet, proprie commodata res dicitur et quae soli est, idque et Cassius existimat...

I. 3. 14. 4. Creditor quoque qui pignus accepit re obligatur, qui et ipse de ea ipsa re quam accepit restituenda tenetur actione pigneraticia. sed quia pignus utriusque gratia datur, et debitoris, quo magis ei pecunia crederetur, et creditoris, quo magis ei in tuto sit creditum, placuit sufficere, quod ad eam rem custodiendam exactam diligentiam adhiberet: quam si praestiterit et aliquo fortuito casu rem amiserit, securum esse nec impediri creditum petere.

32. LE « OBLIGATIONES EX CONTRACTU » DEL « IUS CIVILE NOVUM » (V. n. 92).

Gai. 3. 135. Consensu fiunt obligationes in emptionibus et venditionibus, locationibus conductionibus, societatibus, mandatis. 136. Ideo autem istis modis consensu dicimus obligationes contrahi, quod neque verborum neque scripturae ulla proprietas desideratur, sed sufficit eos, qui negotium gerunt, consensisse. Unde inter absentes quoque talia negotia contrahuntur, veluti per epistulam aut per internuntium; cum alioquin verborum obligatio inter absentes fieri non possit. 137. Item in his contractibus alter alteri obligatur de eo, quod alterum alteri ex bono et aequo praestare oportet; cum alioquin in verborum obligationibus alius stipuletur, alius promittat, et in nominibus alius expensum ferendo obliget alius obligetur...

Gai. 3. 139. *Emptio et venditio contrahitur*, cum de pretio convenierit, quamvis nondum pretium numeratum sit, ac ne arrha quidem data fuerit; nam quod arrhae nomine datur, argumentum est emptionis et venditionis contractae. 140. Pretium autem certum esse debet. Nam alioquin si ita inter nos convenierit, ut quanti Titius rem aestimaverit, tanti sit empti, Labeo negavit ullam vim hoc negotium habere; cuius opinionem Cassius probat. Offilius et eam emptionem et venditionem *esse putavit*: cuius opinionem Proculus secutus est. 141. Item pretium in numerata pecunia consistere debet: nam in ceteris rebus an pretium esse possit, veluti homo aut toga aut fundus alterius rei *pretium esse possit*, valde quaeritur. Nostri praeceptores putant etiam in alia re posse consistere pretium. Unde illud est, quod vulgo putant per permutationem rerum emptionem et venditionem contrahi, eamque speciem emptionis venditionisque vetustissimam esse... Diversae scholae auctores dissentiunt aliudque esse existimant permutationem rerum, aliud emptionem et venditionem; alioquid *non posse* rem expediri permutatis rebus, quae videatur res venisse et quae pretii nomine data esse,

sed rursus utramque rem videri et venisse et utranque pretii nomine datam esse absurdum videri. Sed ait Caelius Sabinus, si rem tibi venalem habenti, veluti fundum, [acceperim et] pretii nomine hominem forte dederim, fundum quidem videri venisse, hominem autem pretii nomine datum esse, ut fundus acciperetur.

Gai. 3. 142. Locatio autem et conductio similibus regulis constituitur; nisi enim merces certa statuta sit, non videtur locatio et conductio contrahi. 143. Unde si alieno arbitrio merces permissa sit, veluti quanti Titius aestimaverit, quaeritur, an locatio et conductio contrahatur. Qua de causa si fulloni polienda curandave, sarcinatori sarcienda vestimenta dederim, nulla statim mercede constituta, postea tantum daturus, quanti inter nos convenerit, quaeritur, an locatio et conductio contrahatur. 144. Item si rem tibi utendam dederim et invicem aliam rem utendam acceperim, quaeritur, an locatio et conductio contrahatur. 145. Adeo autem emptio et venditio et locatio et conductio familiaritatem aliquam inter se habere videntur, ut in quibusdam causis quaeri soleat, utrum emptio et venditio contrahatur an locatio et conductio. Veluti si qua res in perpetuum locata sit, quod evenit in praedii municipum, quae ea lege locantur, ut quamdiu [id] vectigal praestetur, neque ipsi conductori neque heredi eius praedium auferatur. Sed magis placuit locationem conductionemque esse. 146. Item [quaeritur] si gladiatores ea lege tibi tradiderim, ut in singulos, qui integri exierint, pro sudore denarii xx mihi darentur, in eos vero singulos, qui occisi aut debilitati fuerint, denarii mille, quaeritur, utrum emptio et venditio an locatio et conductio contrahatur. Et magis placuit eorum qui integri exierint locationem et conductionem contractam videri, at eorum qui occisi aut debilitati sunt emptionem et venditionem esse; idque ex accidentibus apparet, tamquam sub conditione facta cuiusque venditione aut locatione. Iam enim non dubitatur, quin sub conditione res veniri aut locari possint. 147. Item quaeritur, si cum aurifice mihi convenerit, ut is ex auro suo certi ponderis certaeque formae anulos mihi faceret, et acciperet verbi gratia denarios cc, utrum emptio et venditio an locatio et conductio contrahatur. Cassius ait materiae quidem emptionem venditionemque contrahi, operarum autem locationem et conductionem. Sed plerisque placuit emptionem et venditionem contrahi. Atqui si meum aurum ei dedero mercede pro opera constituta, convenit locationem conductionem contrahi.

Gai. 3. 148. Societatem coire solemus aut totorum bonorum aut unius alicuius negotii, veluti mancipiorum emendorum aut vendendorum. 149.

Magna autem quaestio fuit, an ita coiri possit societas, ut quis maiorem partem lucretur, minorem damni praestet. Quod Q. Mucius *contra naturam societatis esse existimavit. Sed Servius Sulpicius, cuius etiam praevaluit sententia*, adeo ita coiri posse societatem existimavit, ut dixerit illo quoque modo coiri posse, ut quis nihil omnino damni praestet, sed lucri partem capiat, si modo opera eius tam pretiosa videatur, ut aequum sit eum cum hac pactione in societatem admitti. Nam et ita posse coiri societatem constat, ut unus pecuniam conferat, alter non conferat, et tamen lucrum inter eos commune sit: saepe enim opera alicuius pro pecunia valet. 150. Et illud certum est, si de partibus lucri et damni nihil inter eos convenerit, tamen aequis ex partibus commodum et incommodum inter eos commune esse. Sed si in altero partes expressae fuerint, veluti in lucro, in altero vero omis-
sae, in eo quoque, quod omissum est, similes partes erunt. 151. Manet autem societas eo usque, donec in eodem *consensu* perseverant. At cum aliquis renuntiaverit societati, societas solvitur. Sed plane si quis in hoc renuntiaverit societati, ut obveniens aliquod lucrum solus habeat, veluti si mihi totorum bonorum socius, cum ab aliquo heres esset relictus, in hoc renuntiaverit societati, ut hereditatem solus lucrifaciat, cogetur hoc lucrum communicare; si quid vero aliud lucrifecerit quod non captaverit, ad ipsum solum pertinet. Mihi vero, quidquid omnino post renuntiatam societatem acquiritur, soli conceditur. 152. Solvitur adhuc societas etiam morte socii, quia qui societatem contrahit certam personam sibi eligit. 153. Dicitur etiam capitis diminutione solvi societatem, quia civili ratione capitis diminutio morti coaequatur; sed utique si adhuc consentiant in societatem, nova videtur incipere societas. 154. Item si cuius ex sociis bona publice aut privatim venierint, solvitur societas. Sed ea quidem societas, de qua loquimur, id est quae consensu contrahitur nudo, iuris gentium est, itaque inter omnes homines naturali ratione consistit. 154a. Est autem aliud genus societatis proprium civium Romanorum. Olim enim mortuo patre familias inter suos heredes quaedam erat legitima simul et naturalis societas, quae appellabatur *ercto non cito*, id est *dominio non diviso*: *erctum* enim *dominium est*, unde erus dominus dicitur: *ciere autem dividere est*, unde *caedere et secare* [et dividere] dicimus. Alii quoque, qui volebant eandem habere societatem, poterant id consequi apud praetorem certa legis actione. 154b. In hac autem societate fratrum suorum ceterorumve, qui ad exemplum fratrum suorum societatem coierint, illud proprium *erat*, quod vel unus ex sociis communem servum manumittendo liberum faciebat et omnibus li-

bertum adquirebat: item unus *rem communem mancipando eius faciebat, qui mancipio accipiebat...*

Gai. 3. 155. Mandatum consistit, sive nostra gratia mandemus sive aliena. Itaque sive ut mea negotia geras, sive ut alterius, mandaverim, contrahitur mandati obligatio, et invicem alter alteri tenebimur in id, quod vel me tibi vel te mihi bona fide praestare oportet. 156. Nam si tua gratia tibi mandem, supervacuum est mandatum; quod enim tu tua gratia facturus sis, id de tua sententia, non ex meo mandatu facere debes. Itaque si otiosam pecuniam domi te habentem hortatus fuerim, ut eam faenerares, quamvis *eam* ei mutuam dederis, a *quo* servare non potueris, non tamen habebis mecum mandati actionem. Item si hortatus sim, ut rem aliquam emereres, quamvis non expedierit tibi eam emisse, non tamen tibi mandati tenebor. Et adeo haec ita sunt, ut quaeratur, an mandati teneatur qui mandavit tibi, ut Titio pecuniam faenerares. [Sed] Servius negavit, *nec* magis hoc casu obligationem consistere putavit, quam si generaliter alicui manderetur, uti pecuniam suam faeneraret. *Sed* sequitur Sabini opinionem *contra sentientis*, quia non aliter Titio credidisses, quam si tibi mandatum esset. 157. Illud constat, si quis de ea re mandet, quae contra bonos mores est, non contrahi obligationem; veluti si tibi mandem, ut Titio furtum aut iniuriam facias. 158. Item *si quid* post mortem meam faciendum *mihi mandatur*, inutile mandatum est, quia generaliter placuit ab heredis persona obligationem incipere non posse. 159. Sed recte quoque *contractum* mandatum si, dum adhuc integra res sit, revocatum fuerit, evanescit. 160. Item, si adhuc integro mandato mors alterutrius [alicuius] interveniat, id est vel eius qui mandavit vel eius qui mandatum suscepit, solvitur mandatum. Sed utilitatis causa receptum est, [ut] si mortuo eo qui mihi mandaverit ignorans eum decessisse executus fuero mandatum, posse me agere mandati actione; alioquin iusta et probabilis ignorantia damnum mihi [non] adferret. Et huic simile est quod plerisque placuit, si debitor meus manumisso dispensatori meo per ignorantiam solverit, liberari eum, cum alioquin stricta iuris ratione non posset liberari eo, quod alii solvisset quam cui solvere deberet. 161. Cum autem is, cui recte mandaverim, egressus fuerit mandatum, ego quidem eatenus cum eo habeo mandati actionem, quatenus mea interest implere eum mandatum, si modo implere potuerit; at ille mecum agere non potest. Itaque si mandaverim tibi, ut verbi gratia fundum mihi sestertiis *c* emereres, tu sestertiis *cl* emeris, non habebis mecum mandati actionem, etiamsi tanti velis mihi dare fundum, quanti emendum tibi man-

dassem; idque maxime Sabino et Cassio placuit. Quod si minoris emeris, habebis tecum scilicet actionem, quia qui mandat, ut e milibus emeretur, is utique mandare intellegitur, uti minoris, si posset, emeretur. 162. In summa sciendum est, *quotiens faciendum* aliquid gratis dederim, quo nomine, si mercedem statuissem, locatio et conductio contraheretur, mandati esse actionem; veluti si fulloni polienda curandave vestimenta *dederim* aut sarcinatori sarcienda...

33. LE OBBLIGAZIONI PRIMARIE DA ATTO GIURIDICO ILLECITO (v. n. 94).

Gai. 3. 183. Furtorum autem genera Servius Sulpicius et Manrius Sabinus IIII esse dixerunt, manifestum et nec manifestum, conceptum et oblatum; Labeo duo, manifestum et nec manifestum; nam conceptum et oblatum species potius actionis esse furto cohaerentes quam genera furtorum; quod sane verius videtur, sicut inferius apparebit. 184. Manifestum furtum quidam id esse dixerunt, quod dum fit deprehenditur. Alii vero ulterius, quod eo loco deprehenditur, ubi fit, veluti si in oliveto olivarum, in vineto uvarum furtum factum est, quamdiu in eo oliveto aut vineto fur sit; aut, si in domo furtum factum sit, quamdiu in ea domo fur sit. Alii adhuc ulterius eo usque manifestum furtum esse dixerunt, donec perferret eo, quo perferre fur destinasset. Alii adhuc ulterius, quandoque eam rem fur tenens visus fuerit: quae sententia non optinuit. Sed et illorum sententia, qui existimaverunt, donec perferret eo, quo fur destinasset, deprehensum furtum manifestum esse, ideo non videtur probari, quia magnam recipit dubitationem, utrum unius diei an etiam plurium dierum spatio id terminandum sit. Quod eo pertinet, quia saepe in aliis civitatibus subreptas res in alias civitates vel in alias provincias destinant fures perferre. Ex duabus itaque superioribus opinionibus alterutra adprobatur: magis tamen plerique posteriorem probant. 185. Nec manifestum furtum quid sit, ex iis quae diximus intellegitur: nam quod manifestum non est, id nec manifestum est. 186. Conceptum furtum dicitur, cum apud aliquem testibus praesentibus furtiva res quaesita et inventa sit. Nam in eum propria actio constituta est, quamvis fur non sit, quae appellatur concepti. 187. Oblatum furtum dicitur, cum res furtiva tibi ab aliquo oblata sit eaque apud te concepta sit: [vel] utique si ea mente data tibi fuerit, ut apud te potius quam apud eum qui dederit conciperetur. Nam tibi, apud quem concepta est, propria adversus eum qui optulit, quamvis fur non sit, constituta est actio, quae

appellatur oblati. 188. Est etiam prohibiti furti *actio* adversus eum qui furtum quaerere volentem prohibuerit...

Gai. 3. 209. Qui res alienas rapit, tenetur etiam furti. Quis enim magis alienam rem invito domino contrectat quam qui *vi* rapit? itaque recte dictum est eum improbum furem esse. Sed propriam actionem eius *delicti nomine* praetor introduxit, quae appellatur *vi bonorum raptorum*, et est intra annum quadrupli [actio], post annum simpli. Quae actio utilis est, etsi quis unam rem, licet minimam, rapuerit.

Gai. 3. 210. Damni iniuriae actio constituitur per legem Aquiliam, cuius primo capite cautum est *ut*, si quis hominem alienum *alienamve* quadrupedem quae pecudum numero sit, iniuria occiderit, quanti ea res in eo anno plurimi *fuerit*, tantum domino dare damnetur. 211. [Is] iniuria autem occidere intellegitur, cuius dolo aut culpa id acciderit; nec ulla alia lege damnum, quod sine iniuria datur, reprehenditur; itaque impunitus est, qui sine culpa et dolo malo casu quodam damnum committit. 212. Nec solum corpus in actione huius legis aestimatur; sed sane si servo occiso plus dominus capiat damni quam pretium servi sit, id quoque aestimatur, veluti si *servus meus* ab aliquo heres institutus, antequam jussu meo hereditatem cerneret, occisus fuerit: non enim tantum ipsius pretium aestimatur, sed et hereditatis amissae quantitas. Item si ex gemellis vel ex comoedis vel ex symphoniacis unus occisus fuerit, non solum occisi fit aestimatio, sed eo amplius *id quoque* computatur, quod ceteri qui supersunt depretiati sunt. Idem iuris est etiam si ex pari mularum unam vel etiam ex quadrigis eorum unum occiderit. 213. Cuius autem servus occisus est, is liberum arbitrium habet vel capitali crimine reum facere eum qui occiderit, vel hac lege damnum persequi. 214. Quod autem adiectum est in hac lege: « quanti in eo anno plurimi ea res fuerit », illud efficit, si clodum puta aut luscum servum occiderit, qui in eo anno integer fuit, *ut non quanti clodus aut luscus, sed quanti integer fuit* aestimatio fiat; quo fit, ut quis plus interdum consequatur quam ei damnum datum est. 215. Capite secundo *adversus* adstipulatorem, qui pecuniam in fraudem stipulatoris acceptam fecerit, quanti ea res est, tanti actio constituitur. 216. Qua et ipsa parte legis damni nomine actionem introduci manifestum est. Sed id cavere non fuit necessarium, cum actio mandati ad eam rem sufficeret: nisi quod ea lege adversus inficiantem in duplum agitur. 217. Capite tertio de omni cetero damno cavetur. Itaque si quis servum vel eam quadrupedem quae pecudum numero *est* vulneraverit, *sive eam quadrupedem quae pecudum numero non est*, veluti

canem aut feram bestiam, veluti ursum leonem, vulneraverit vel occiderit, hoc capite actio constituitur. In ceteris quoque animalibus, item in omnibus rebus quae anima carent damnum iniuria datum hac parte vindicatur. Si quid enim ustum aut ruptum aut fractum fuerit, actio hoc capite constituitur, *quamquam* potuerit sola rupti appellatio in omnes istas causas sufficere; ruptum enim intellegitur quod quoquo modo corruptum est. Unde non solum usta aut rupta aut fracta, sed etiam scissa et collisa et effusa et quoquo modo vitiata aut perempta atque deteriora facta hoc verbo continentur. 218. Hoc tamen capite non quanti in eo anno, sed quanti in diebus xxx proximis ea res fuerit, damnatur is, qui damnum dedit. Ac ne « plurimi » quidem verbum adicitur. Et ideo quidam putaverunt liberum esse iudici vel ad id tempus ex diebus xxx aestimationem redigere, quo plurimi res fuerit, vel ad id, quo minoris fuerit. Sed Sabino placuit proinde habendum, ac si etiam hac parte « plurimi » verbum adiectum esset; nam legis latorem contentum fuisse, quod prima parte eo verbo usus esset. 219. Ceterum placuit ita demum ex ista lege actionem esse, si quis corpore suo damnum dederit; ideoque alio modo damno dato utiles actiones dantur: veluti si quis alienum hominem aut pecudem incluserit et fame necaverit, aut iumentum tam vehementer egerit, ut rumperetur; item si quis alieno servo persuaserit, ut in arborem ascenderet vel in puteum descenderet, et is ascendendo aut descendendo ceciderit et aut mortuus fuerit aut aliqua parte corporis laesus sit. [Item] Contra si quis alienum servum de ponte aut ripa in flumen proiecerit et is suffocatus fuerit, hunc [quoque] corpore suo damnum dedisse eo quod proiecerit non difficiliter intellegi potest.

Gai. 3. 220. Iniuria autem committitur non solum cum quis pugno puta aut fuste percussus vel etiam verberatus erit, sed etiam si cui convicium factum fuerit, sive quis bona alicuius quasi debitoris sciens cum nihil sibi debere proscripserit, sive quis ad infamiam alicuius libellum aut carmen scripserit, sive quis matrem familias aut praetextatum adsectatus fuerit, et denique aliis pluribus modis... 223. Poena autem iniuriarum ex lege XII tabularum propter membrum quidem ruptum talio erat; propter os vero fractum aut conlisum trecentorum assium poena erat, [veluti] si libero os fractum erat, at si servo, CL; propter ceteras vero iniuras xxv assium poena erat constituta. Et videbantur illis temporibus in magna paupertate satis idoneae istae pecuniae poenae esse. 224. Sed nunc alio iure utimur: permittitur enim nobis a praetore ipsis iniuriam aestimare, et iudex vel tanti condemnat, quanti nos aestimaverimus, vel minoris, prout illi visum fuerit. Sed cum

atrocem iniuriam praetor aestimare soleat, si simul constituerit, quantae pecuniae eo nomine fieri debeat vadimonium, hac ipsa quantitate taxamus formulam, et iudex, *quamvis* possit vel minoris damnare, plerumque tamen propter ipsius praetoris auctoritatem non audet minuere condemnationem. 225. Atrox autem iniuria aestimatur vel ex facto, veluti si quis ab aliquo vulneratus aut verberatus fustibusve caesus fuerit; vel ex loco, veluti si cui in theatro aut in foro iniuria facta sit; vel ex persona, veluti si magistratus iniuriam passus fuerit, vel senatori ab humili persona facta sit iniuria.

D. 4. 3. 1 pr. (*Ulpianus XI ad edictum*). Hoc edicto praetor adversus varios et dolosos, qui aliis offuerunt calliditate quadam, subvenit, ne vel illis malitia sua sit lucrosa vel istis simplicitas damnosa.

D. 4. 3. 1 (*Ulpianus XI ad edictum*). Verba autem edicti talia sunt: « Quae dolo malo facta esse dicentur, si de his rebus alia actio non erit et iusta causa esse videbitur, iudicium dabo ».

D. 4. 2. 1 (*Ulpianus XI ad edictum*). Ait praetor: « Quod metus causa gestum erit, ratum non habeo ». olim ita edicebatur « quod vi metusve causa »... sed postea detracta est vis mentio ideo, quia quodcumque vi atroci fit, id metu quoque fieri videtur.

D. 4. 2. 21. 5 (*Paulus XI ad edictum*). Si metu coactus adii hereditatem, puto me heredem effici, quia quamvis si liberum esset noluissem, tamen coactus volui: sed per praetorem restituendus sum, ut abstinendi mihi potestas tribuatur.

D. 42. 8. 1 pr. (*Ulpianus LXVI ad edictum*). Ait praetor: « Quae fraudationis causa gesta erunt cum eo, qui fraudem non ignoraverit, de his curatori bonorum vel ei, cui de ea re actionem dare oportebit, intra annum, quo experiundi potestas fuerit, actionem dabo, idque etiam adversus ipsum, qui fraudem fecit, servabo ».

D. 5. 1. 15. 1 (*Ulpianus XXI ad edictum*). Iudex tunc litem suam facere intellegitur, cum dolo malo in fraudem legis sententiam dixerit (dolo malo autem videtur hoc facere, si evidens arguatur eius vel gratia vel inimicitia vel etiam sordes), ut veram aestimationem litis praestare cogatur.

D. 50. 13. 6 (*Gaius III rerum cottidianarum sive aureorum*). Si iudex litem suam fecerit, non proprie ex maleficio obligatus videtur: sed quia neque ex contractu obligatus est et utique peccasse aliquid intellegitur, licet per imprudentiam, ideo videtur quasi ex maleficio teneri...

D. 9. 3. 1 pr. (*Ulpianus XXIII ad edictum*). Praetor ait de his, qui diecerint vel effuderint: « Unde in eum locum, quo vulgo iter fiet vel in

quo consistetur, delectum vel effusum quid erit, quantum ex ea re damnum datum factumve erit, in eum, qui ibi habitaverit, in duplum iudicium dabo, si eo ictu homo liber perisse dicetur, quinquaginta aureorum iudicium dabo.

Gai. 4. 75. Ex maleficio filiorumfamilias servorumque, veluti si furtum fecerint aut iniuriam commiserint, noxales actiones proditae sunt, uti liceret patri dominove aut litis aestimationem sufferre aut noxae dedere... 76. Constitutae sunt autem noxales actiones aut legibus aut edicto praetoris: legibus, velut furti lege XII tabularum, damni iniuriae veluti lege Aquilia; edicto praetoris, veluti iniuriarum et vi bonorum raptorum. 77. Omnes autem noxales actiones capita sequuntur...

D. 9. 1. 1 pr. (*Ulpianus XVIII ad edictum*). Si quadrupes pauperiem fecisse dicetur, actio ex lege duodecim tabularum descendit: quae lex voluit aut dari id quod nocuit, id est animal quod noxiam commisit, aut aestimationem noxae offerre.

34. LE OBBLIGAZIONI SECONDARIE DA ATTO GIURIDICO ILLECITO (v. n. 95).

D. 46. 3. 107 (*Pomponius II enchiridii*). Verborum obligatio aut naturaliter resolvitur aut civiliter: naturaliter veluti solutione aut cum res in stipulationem deducta sine culpa promissoris in rebus humanis esse desiit: civiliter veluti acceptilatione vel cum in eandem personam ius stipulantis promittentisque devenit.

D. 50. 16. 213. 2 (*Ulpianus I regularum*). « Lata culpa » est nimia negligentia, id est non intellegere quod omnes intellegunt.

D. 50. 16. 226 (*Paulus I manualium*). Magna negligentia culpa est: magna culpa dolus est.

D. 17. 2. 72 (*Gaius II cottidianarum rerum*). Socius socio etiam culpa nomine tenetur, id est desidiaae atque negligentiae. culpa autem non ad exactissimam diligentiam dirigenda est: sufficit etenim talem diligentiam communibus rebus adhibere, qualem suis rebus adhibere solet, quia qui parum diligentem sibi socium acquirit, de se queri debet.

D. 50. 17. 23 (*Ulpianus XXIX ad Sabinum*). Contractus quidam dolum malum dumtaxat recipiunt, quidam et dolum et culpam. dolum tantum: depositum et precarium. dolum et culpam: mandatam, commodatum, venditum, pignori acceptum, locatum, item dotis datio, tutelae, negotia gesta: in his quidem et diligentiam. societas et rerum communio et dolum et culpam recipit. sed haec ita, nisi si quid nominatim convenit (vel plus vel

minus) in singulis contractibus: nam hoc servabitur, quod initio convenit (legem enim contractus dedit), excepto eo, quod Celsus putat non valere, si convenerit, ne dolus praestetur: hoc enim bonae fidei iudicio contrarium est: et ita utimur. animalium vero casus mortisque, quae sine culpa accidunt, fugae servorum qui custodiri non solent, rapinae, tumultus, incendia, aquarum magnitudines, impetus praedonum a nullo praestantur.

D. 13. 6. 5. 2 (*Ulpianus XXVIII ad edictum*). Nunc videndum est, quid veniat in commodati actione, utrum dolus an et culpa an vero et omne periculum. et quidem in contractibus interdum dolum solum, interdum et culpam praestamus: dolum in deposito: nam quia nulla utilitas eius versatur apud quem deponitur, merito dolus praestatur solus: nisi forte et merces accessit (tunc enim, ut est et constitutum, etiam culpa exhibetur) aut si hoc ab initio convenit, ut et culpam et periculum praestet is penes quem deponitur. sed ubi utriusque utilitas vertitur, ut in empto, ut in locato, ut in dote, ut in pignore, ut in societate, et dolus et culpa praestatur.

D. 9. 2. 27. 9 (*Ulpianus XVIII ad edictum*). Si *fornacarius* servus coloni ad fornacem obdormisset et villa fuerit exusta, Neratius scribit ex locato conventum praestare debere, si negligens in eligendis ministeriis fuit: ceterum si alius ignem subiecerit fornaci, alius negligenter custodierit, an tenebitur qui subiecerit? nam qui custodit, nihil fecit, qui recte ignem subiecit, non peccavit: qui ergo est? puto utilem competere actionem tam in eum qui ad fornacem obdormivit quam in eum qui negligenter custodit, nec quisquam dixerit in eo, qui obdormivit, rem cum humanam et naturalem passum, cum deberet vel ignem extinguere vel ita munire, ne evagetur.

D. 19. 2. 25. 7 (*Gaius X ad edictum provinciale*). Qui columnam transportandam conduxit, si ea, dum tollitur aut portatur aut reponitur, fracta sit, ita id periculum praestat, si qua ipsius eorumque, quorum opera uteretur, culpa acciderit: culpa autem abest, si omnia facta sunt, quae diligentissimus quisque observaturus fuisset. idem scilicet intellegimus et si dolia vel tignum transportandum aliquis conduxerit: idemque etiam ad ceteras res transferri potest.

D. 50. 17. 203 (*Pomponius VIII ad Q. Mucium*). Quod quis ex culpa sua damnum sentit, non intellegitur damnum sentire.

D. 17. 2. 23. 1 (*Ulpianus XXX ad Sabinum*). Idem quaerit, an commodum, quod propter admissum socium accessit, compensari cum damno, quod culpa praebuit, debeat, et ait compensandum. quod non est verum, nam

et Marcellus libro sexto digestorum scribit, si servus unius ex sociis societati a domino praepositus negligenter versatus sit, dominum societati qui praeposuerit praestaturum nec compensandum commodum, quod per servum societati accessit, cum damno: et ita divum Marcum pronuntiasse, nec posse dici socio: «abstine commodum, quod per servum accessit, (si) damnum petis».

D. 22. 1. 24 pr. (*Paulus XXXVII ad edictum*). Si quis solutioni quidem moram fecit, iudicium autem accipere paratus fuit, non videtur fecisse moram: utique si iuste ad iudicium provocavit.

D. 45. 1. 91. 3 (*Paulus XVII ad Plautium*). Sequitur videre de eo, quod veteres constituerunt, quotiens culpa intervenit debitoris, perpetuari obligationem, quemadmodum intellegendum sit, et quidem si effecerit promissor, quo minus solvere possit, expeditum intellectum habet constitutio: si vero moratus sit tantum, haesitatur, an, si postea in mora non fuerit, extinguatur superior mora. et Celsus adulescens scribit eum, qui moram fecit in solvendo Sticho quem promiserat, posse emendare eam moram postea offerendo: esse enim hanc quaestionem de bon et aequo: in quo genere plerumque sub auctoritate iuris scientiae perniciose, inquit, erratur. et sane probabilis haec sententia est, quam quidem et Iulianus sequitur: nam dum quaeritur de damno et par utriusque causa sit, quare non potentior sit qui teneat, quam qui persequitur?

D. 22. 1. 9. 1 (*Papinianus XI responsorum*). Usurarum stipulatio, quamvis debitor non conveniatur, committitur. nec inutilis legitimae usurae stipulatio videtur sub ea conditione concepta «si minores ad diem solutae non fuerint»: non enim poena, sed faenus uberius iusta ratione sortis promittitur. si tamen post mortem creditoris nemo fuit cui pecunia solveretur, eius temporis inculpatam esse moram constituit: ideo si maiores usurae prioribus petantur, exceptio doli non inutiliter opponetur.

D. 22. 1. 32 pr. (*Marcianus IV regularum*). Mora fieri intellegitur non ex re, sed ex persona, id est, si interpellatus opportuno loco non solverit: quod apud iudicem examinabitur: nam, ut et Pomponius libro duodecimo epistularum scripsit, difficilis est huius rei definitio. divus quoque Pius Tullio Balbo rescripsit, an mora facta intellegatur, neque constitutione ulla neque iuris auctorum quaestione decidi posse, cum sit magis facti quam iuris.

D. 22. 1. 24. 2 (*Paulus XXXVII ad edictum*). Mora videtur creditori fieri, sive ipsi sive ei cui mandaverat sive ei qui negotia eius gerebat mora facta sit: nec hoc casu per liberam personam adquiri videtur, sed officium

impleri, sicuti, cum quis furtum mihi facientem apprehendit, negotium meum agens, manifesti furti actionem mihi parat: item cum procurator interpellaverit promissorem hominis, perpetuam facit stipulationem.

D. 13. 1. 8. 1 (*Ulpianus XXVII ad edictum*). Si ex causa furtiva res condicatur, cuius temporis aestimatio fiat, quaeritur. placet tamen id tempus spectandum, quo res unquam plurimi fuit, maxime cum deteriore rem factam fur dando non liberatur: semper enim moram fur facere videtur.

D. 22. 1. 23. 1 (*Ulpianus XXXIV ad edictum*). Aliquando etiam in re moram esse decerni solet, si forte non exstat qui conveniatur.

D. 18. 6. 18 (17) (*Pomponius XXXI ad Q. Mucium*). Illud sciendum est, cum moram emptor adhibere coepit, iam non culpam, sed dolum malum tantum praestandum a venditore. quod si per venditorem et emptorem mora fuerit, Labeo quidem scribit emptori potius nocere quam venditori moram adhibitam: sed videndum est, ne posterior mora damnosa ei sit. quid enim si interpellavero venditorem et non dederit id quod emeram, deinde postea offerente illo ego non acceperim? sane hoc casu nocere mihi deberet. sed si per emptorem mora fuisset, deinde, cum omnia in integro essent, venditor moram adhibuerit, cum posset se exsolvere, aequum est posteriorem moram venditori nocere.

35. FATTI ESTINTIVI DEI RAPPORTI GIURIDICI OBBLIGATORI (v. n. 96).

D. 50. 16. 176 (*Ulpianus XLV ab Sabino*). « Solutionis » verbo satisfactionem quoque omnem accipiendam. placet. «olvere» dicimus eum, qui fecit quod facere promisit.

D. 46. 3. 80 (*Pomponius IV ad Q. Mucium*). Prout quidque contractum est, ita et solvi debet: ut, cum re contraxerimus, re solvi debet: veluti cum mutuum dedimus, ut retro pecuniae tantundem solvi debeat. et cum verbis aliquid contraximus, vel re vel verbis obligatio solvi debet: verbis, veluti cum acceptum promissori fit; re, veluti cum solvit quod promisit. aequum cum emptio vel venditio vel locatio contracta est, quoniam consensu nudo contrahi potest, etiam dissensu contrario dissolvi potest.

D. 22. 1. 41. 1 (*Modestinus III responsorum*). Lucius Titius cum centum et usuras aliquanti temporis deberet, minorem pecuniam quam debebat obsignavit: quaero, an Titius pecuniae quam obsignavit usuras praestare non debeat. Modestinus respondit, si non hac lege mutua pecunia data est, uti liceret et particulatim quod acceptum est exsolvere, non retardari totius

debiti usurarum praestationem, si, cum creditor paratus esset totum suscipere, debitor, qui in exsolutione totius cessabat, solam partem deposuit.

D. 46. 3. 1 (*Ulpianus XLIII ad Sabinum*). Quotiens quis debitor ex pluribus causis unum debitum solvit, est in arbitrio solventis dicere, quod potius debitum voluerit solutum, et quod dixerit, id erit solutum: possumus enim certam legem dicere ei, quod solvimus. quotiens vero non dicimus, in quod solutum sit, in arbitrio est accipientis, cui potius debito acceptum ferat, dummodo in id constituat solutum, in quod ipse, si deberet, esset soluturus [quoque debito se exoneraturus esset, si deberet] id est in id debitum, quod non est in controversia, aut in illud, quod pro alio quis fideiusserat, aut cuius dies nondum venerat: acquissimum enim visum est creditorem ita agere rem debitoris, ut suam ageret. permittitur ergo creditor constituere, in quod velit solutum, dummodo sic constituamus, ut in re sua constitueret, sed constituere in re praesenti, hoc est statim atque solutum est.

D. 13. 4. 1 (*Gaius IX ad edictum provinciale*). Alio loco, quam in quem sibi dari quisque stipulatus esset, non videbatur agendi facultas competere. sed quia iniquum erat, si promissor ad eum locum, in quem daturum se promississet, numquam accederet (quod vel data opera faceret vel quia aliis locis necessario distringeretur), non posse stipulatorem ad suum pervenire, ideo visum est utilem actionem in eam rem comparare.

D. 46. 3. 46 pr. (*Marcianus III regularum*). Si quis aliam rem pro alia volenti solverit et evicta fuerit res, manet pristina obligatio. etsi pro parte fuerit evicta, tamen pro solido obligatio durat: nam non accepisset re integra creditor, nisi pro solido eius fieret.

D. 46. 2. 1 (*Ulpianus XLVI ad Sabinum*). pr. Novatio est prioris debiti in aliam obligationem vel civilem vel naturalem transfusio atque translatio, hoc est cum ex praecedenti causa ita nova constituatur, ut prior perematur. novatio enim a novo nomen accepit et a nova obligatione. 1. Illud non interest, qualis processit obligatio, utrum naturalis an civilis an honoraria, et utrum verbis an re an consensu: qualiscumque igitur obligatio sit, quae praecessit, novari verbis potest, dummodo sequens obligatio aut civiliter teneat aut naturaliter: ut puta si pupillus sine tutoris auctoritate promiserit,

D. 46. 2. 2 (*Ulpianus XLVIII ad Sabinum*). Omnes res transire in novationem possunt: quodcumque enim, sive verbis contractum est sive non verbis, novari potest et transire in verborum obligationem ex quacumque obligatione, dummodo sciamus novationem ita demum fieri, si hoc agatur,

ut novetur obligatio: ceterum si non hoc agatur, duae erunt obligationes.

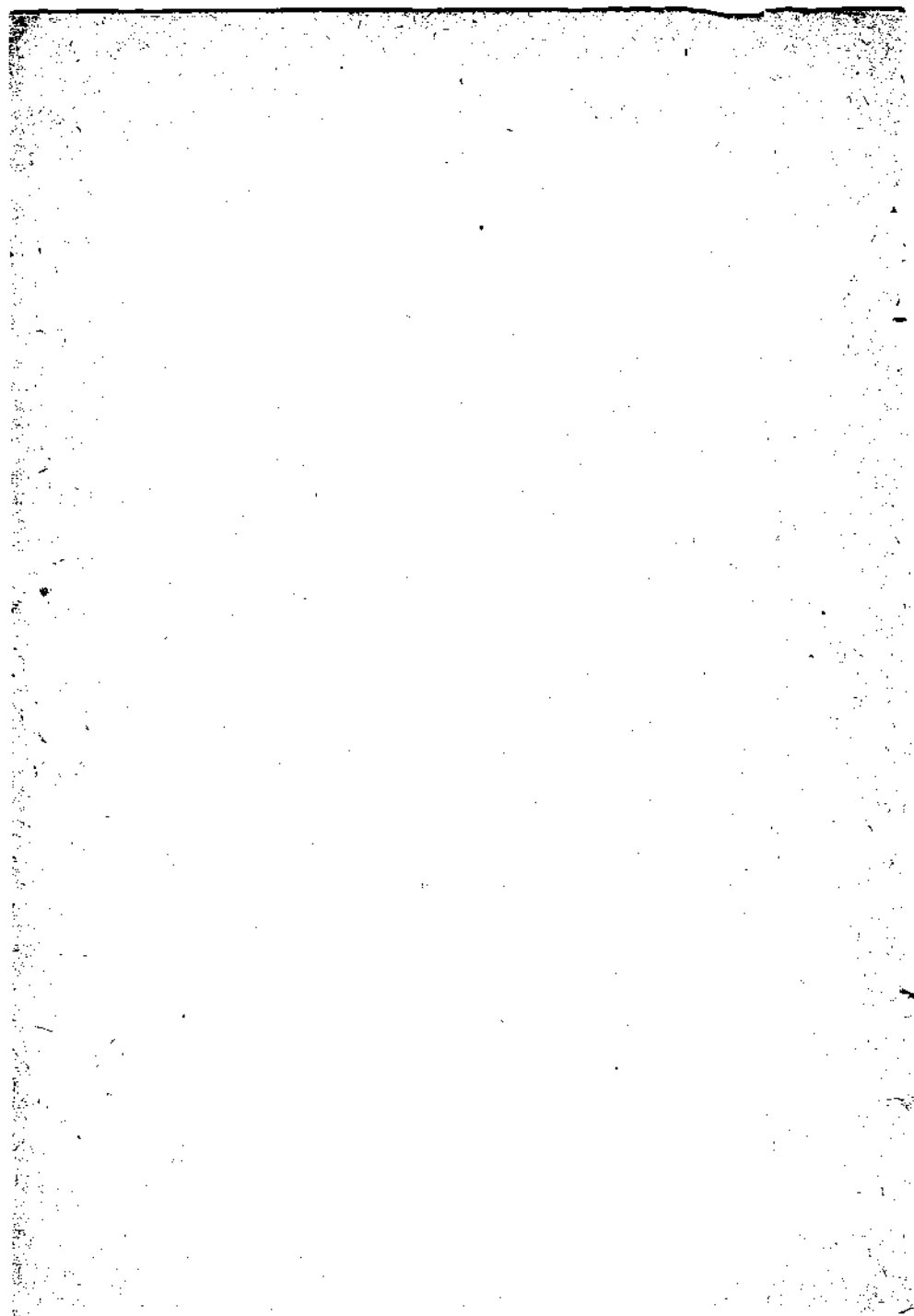
D. 46.4.8.3 (*Ulpianus XLVIII ad Sabinum*). Acceptum fieri non potest, nisi quod verbis colligatum est: acceptilatio enim verborum obligationem tollit, quia et ipsa verbis fit: neque enim potest verbis tolli, quod non verbis contractum est.

D. 46.4.19.1 (*Ulpianus II regulatum*). Inter acceptilationem et apocham hoc interest, quod acceptilatione omni modo liberatio contingit, licet pecunia soluta non sit, apocha non alias, quam si pecunia soluta sit.

D. 18.4.2.18 (*Ulpianus XLIX ad Sabinum*). Cum quis debitori suo heres exstitit, confusione creditor esse desinit: sed si vendidit hereditatem, aequissimum videtur emptorem hereditatis vicem heredis optinere et idcirco teneri venditori hereditatis, sive cum moritur testator debuit (quamvis post mortem debere desit adita a venditore hereditate) sive quid in diem debeat sive sub condicione et postea condicio exstisset: ita tamen, si eius debiti adversus heredem actio esse poterat, ne forte etiam ex his causis, ex quibus cum herede actio non est, cum emptore agatur.

D. 46.3.95.4 (*Papinianus XXVIII quaestionum*). Naturalis obligatio ut pecuniae numeratione, ita iusto pacto vel iureiurando ipso iure tollitur, quod vinculum aequitatis, quo solo sustinebatur, conventionis aequitate dissolvitur: ideoque fideiussor, quem pupillus dedit, ex istis causis liberari dicitur.

D. 2.14.7.8 (*Ulpianus IV ad edictum*). Pactorum quaedam in rem sunt, quaedam in personam. in rem sunt, quotiens generaliter pascor ne petam: in personam, quotiens ne a persona petam, id est ne a Lucio Titio petam. utrum autem in rem an in personam pactum factum est, non minus ex verbis quam ex mente convenientium aestimandum est: plerumque enim, ut Pedius ait, persona pacto inseritur, non ut personale pactum fiat, sed ut demonstretur, cum quo pactum factum est.

I N D I C E

	pag.
1. La produzione del diritto	7
2. L'interpretazione del diritto	8
3. Il « <i>Ius legnium vetus</i> » e la formazione del « <i>Ius civile</i> »	8
4. La giurisprudenza preclassica	10
5. La giurisprudenza classica	12
6. La giurisprudenza postclassica	13
7. La compilazione di Giustiniano	14
8. « <i>Ius civile</i> » e « <i>Ius gentium</i> » (« <i>naturale</i> »)	16
9. La « <i>Familia</i> » romana	17
10. « <i>Sponsalia</i> » e « <i>Matrimonium</i> »	18
11. Il regime patrimoniale del matrimonio	20
12. Appartenenza alla specie umana e esistenza come qualificazioni regolari	21
13. Libertà, cittadinanza, autonomia familiare	23
14. Le « <i>Res</i> » e le loro distinzioni	25
15. « <i>Tutela</i> » e « <i>Cura</i> »	27
16. Il negozio giuridico	29
17. Il sistema procedurale « <i>per legis actiones</i> »	34
18. La procedura « <i>per formulas</i> »	37
19. L'esecuzione della sentenza e la cosa giudicata	42
20. La « <i>cognitio extra ordinem</i> »	43
21. La successione nei rapporti privati di una persona defunta	44
22. La vocazione « <i>ex testamento</i> » alla successione « <i>mortis causa</i> »	47
23. La vocazione « <i>ab intestato</i> » alla successione « <i>mortis causa</i> » e la successione necessaria	50
24. Effetti particolari della successione testamentaria	52
25. I rapporti assoluti reali in senso proprio	55

	pag.
26. Le « servitutes praediorum »	60
27. Usufrutto e diritti analoghi	63
28. Gli altri rapporti assoluti reali in senso improprio	65
29. La « possessio » e la « quasi possessio »	68
30. Le « obligationes »	71
31. Le « obligationes contractae » del « Ius civile vetus »	71
32. Le « obligationes ex contractu » del « Ius civile novum »	76
33. Le obbligazioni primarie da atto giuridico illecito	80
34. Le obbligazioni secondarie da atto giuridico illecito	84
35. Fatti estintivi dei rapporti giuridici obbligatori	87